

HANS-LUKAS KIESER • **Iskalanmış Barış**

HANS-LUKAS KIESER 1957 Zürich doğumlu. Doktorasını Basel’de yaptı. Zürich Üniversitesi’nde modern tarih profesörüdür. Yeniçağ tarihi üzerine, özellikle Osmanlı dünyası, Osmanlı-sonrası gelişmelere ve ABD’ye odaklanan çalışmaları var. Yazdığı kitaplar: *Der verpasste Friede* (2000, Türkçesi: *Iskalanmış Barış*, 2005), *Vorkämpfer der “neuen Türkei”* (2005, Türkçesi: *Türklüğe İhtida*, 2008), *A Quest For Belonging* (2007), *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East* (2010). Kısmen kolektif olarak derlediği kitaplar arasında *The Armenian genocide and the Shoah* (2002), *Turkey Beyond Nationalism* (2006), *Revolution islamischen Rechts: Das Schweizerische ZGB in der Türkei* (2008) ve *Neue Menschenlandschaften. Migration Türkei-Schweiz 1961-2011* (2011) bulunmaktadır.

Pro Helvetia, Arts Council of Switzerland’ın katkılarıyla yayımlanmıştır.

Der verpasste Friede

Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839-1938

© 2013 Hans-Lukas Kieser

Bu kitabın ilk baskısı 2000’de Chronos Verlag (Zürich) tarafından yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 1075 • Tarih Dizisi 34

ISBN-13: 978-975-05-1169-1

© 2005 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-3. BASKI 2005-2010, İstanbul

4. BASKI 2013, İstanbul

EDITÖR Bahar Siber - Tanıl Bora

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Bahri Özcan

DIZİN Güneş Akkor

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HANS-LUKAS KIESER

Iskalanmış Barış

Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik,
Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938

Der verpasste Friede

*Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei
1839-1938*

ÇEVİREN Atilla Dirim

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ VE
GENİŞLETİLMİŞ BASKI

*Nilgün, Jonas Can, Armin Cem ile
Anadolu'yu evi bilmiş olan herkese
ithaf edilmiştir.*

İçindekiler

<i>Kısaltmalar</i>	9
<i>Önsöz</i>	11
<i>Türkçe Baskıya Önsöz</i>	15
<i>Dördüncü Baskıya Önsöz: Kazanılabilir Barış</i>	17
Giriş	47
BÖLÜM 1	
Tanzimat Dönemi’nde “İslahat” ve Misyonerlik (1839-1876)	77
1.1. Genel bakış: 19. yüzyılda Osmanlı Kürdistanı ve Ermenistan.....	79
1.2. İzmir, Ararat ve Siyon arasındaki “İncil Ülkesi” için misyonerler arasındaki yarış.....	83
1.3. Tanzimat devleti ve misyonlar.....	92
1.4. Son Kürt beyleri ve ilk Kürdistan misyonerleri.....	102
1.5. Aleviler ve Protestan hareketi.....	108
1.6. Misyonerlerin kolektif kimlik inşasına katkıları.....	119
1.7. Olay yerleri Harput, Van ve Urfa.....	126
Ara sonuç: Tanzimat’ın Doğu Vilayetleri’nde neden olduğu ikilem	141
BÖLÜM 2	
Kürt Krizi, Ermeni Sorunu ve Abdülhamit Devleti’nin Etki Alanında (1876-1908)	155
2.1. Sultan Abdülhamit, Tanzimat’ın sonu ve Berlin Kongresi.....	157
2.2. Doğu Vilayetleri’nin geleceği sorunu.....	162
2.3. Cizvit “Mission d’Arménie”.....	178
2.4. Yüzyıl dönümünde Ermeni sorununa cevap olarak şiddet.....	184

2.5. Katliamlara ve hükümetlerin sessizliğine cevap olarak yeni Türkiye Misyonu.....	200
2.6. Abdülhamit ve misyonlar: "Yıkıcı faaliyetlere karşı savaş".....	211
2.7. Abdülhamit Devleti'nin direnişine rağmen misyonların bölgeye yerleşmesi.....	233
2.8. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Harput.....	243
2.9. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Van.....	262
2.10. Abdülhamit Dönemi'nde olay yeri Urfa.....	282

Ara sonuç: Ermeni Hareketi ile Protestan Enternasyonalizmi'ne karşı merkezileştirme ve İslâmlaşırma.....	300
--	-----

BÖLÜM 3

Genç Türkiye'nin Düşü ve Travması (1908-1938).....	329
3.1. Genel bakış: Genç Türkiye'de misyonlar, etni ve devlet.....	329
3.2. Genç Türkiye ve Türkiye misyonları.....	333
3.3. Misyon faaliyetlerinin kırılğan zemin üzerinde geliştirilmesi ve değiştirilmesi, 1908-1914.....	361
3.4. Dünya Savaşı ve misyonlar.....	387
3.5. Wilson'un On Dört Maddesi döneminde hayaller ve reel politika.....	423
3.6. Protestanlık, Alevilik ve Jön Türklük.....	448
3.7. Olay yeri Harput, 1908-1920.....	481
3.8. Olay yeri Van, 1908-1915.....	508
3.9. Olay yeri Urfa, 1908-1922.....	525

Ara sonuç: Sivil toplum ve Türkiye Federasyonu yerine otoriter ulusal devlet.....	575
---	-----

Sonuç.....	603
-------------------	------------

Özet ve Geleceğe Bakış.....	615
------------------------------------	------------

Ekler.....	619
-------------------	------------

Kaynak Metinleri.....	621
-----------------------	-----

İstatistikler.....	643
--------------------	-----

Kronoloji.....	661
----------------	-----

Resim, Diyagram, Tablo ve Harita Dizini.....	667
--	-----

Kaynakça.....	673
---------------	-----

İsim Dizini.....	697
------------------	-----

Kısaltmalar

ABC	Archiv des American Board of Commissioneers for Foreign Missions
ABCFM	American Board of Commissioneers for Foreign Missions
AFCJ	Archives Françaises de la Compagnie de Jésus
AGC	Archivio Generale die Frati Minori Cappuccini
AMZ	<i>Allgemeine Missionszeitschrift</i> [Genel Misyon Dergisi]
AOM	Analecta Ordinis Minorum Cappucinatorum
AR	<i>The Armenian Review</i>
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi
ATBD	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BsA	Bund der schweizerischen Armenierfreunde [İsviçre Ermeni Dostları Birliği]
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Board	ABCFM ile eş anlamlı
Böl.	Bölüm
CO	Der Christliche Orient [Hristiyan Şark], DOM yayım organı
CUP	Comité Union et Progrès; İttihat ve Terakki Cemiyeti
CMS	Church Missionary Society
DOM	Deutsche Orientmission [Alman Şark Misyonu]
EI	<i>Enzyklopädie des Islam/ Encyclopédie de l'Islam/</i> <i>The Encyclopaedia of Islam</i>
EMM	<i>Evangelisches Missionsmagazin</i> [Protestan Misyon Dergisi], Basel
ETM	ABCFM Eastern Turkey Mission
EUM	Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti
Hülfsbund	Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, kuruluşu 1896 Frankfurt a.M. (bugün: Paul-Ehrlich-Weg 3, D-6380 Bad Homburg v.d.H.)
HBO	Hülfsbund Arşivi
JSAS	<i>Journal of the Society for Armenian Studies</i>

IRM	<i>The International Review of Missions</i>
İA	<i>İslâm Ansiklopedisi</i>
İAMMU	İskân-i Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi
JMA	Ortadoğu Anadolu Ermenistanı Cizvit Misyonu. (Mission d'Arménie des pères jésuites = Mission jésuite de la Petite Arménie = Mission jésuite d'Arménie) İfade biçimi farklılıklar göstermektedir. Mission du Sacré Cœur en Arménie ismi de kullanılmaktadır.
MAE	Fransız Ministère des Affaires Etrangères Arşivi
MH	The Missionary Herald, ABCFM Yayın Organı
MRW	The Missionary Review of the World
MW	The Muslim World
MiCa	<i>Les Missions Catholiques, Œuvre de la propagation de la foi</i> haftalık dergisi, Lyon
MüA	Ermenistan Haberleri, BsA Yayın Organı
CEO	<i>Œuvre des Ecoles d'Orient</i> (Paris'teki Katolik Fransız Yardım Kuruluşu ve kuruluşun aynı isimli bülteni)
NER	Near East Relief (Amerikan Yardım Kuruluşu)
RGG	<i>Religion in Geschichte und Gegenwart</i> [Geçmişte ve Günümüzde Din], Küçük Teoloji Sözlüğü
Relief	American Committee for Armenian and Syrian Relief (1915), sonra (1918) American Committee for Relief in the Near East, sonra (1919) Near East Relief
SA	<i>Sonnenaufgang</i> [Gün Doğumu], Hülfsbund Yayın Organı
SFL	Sœurs Franciscaines de Lons-le-Saunier (41, Av. Esquirol, 69003 Lyon)
S. J.	Societas Jesu
SSJ	Sœurs de Saint-Joseph
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMAS	Turkish Mission Aid Society
TTK	Türk Tarih Kurumu
WMC	World Missionary Conference, Reports of Commissions, 1910
ZM	<i>Zeitschrift für Missionswissenschaft</i> [Misyon Bilimleri Dergisi], Münster
[ ]	Alıntılardaki köşeli parantezler yazarın eklediği notları veya okunuşu zor bir metin için okuma önerilerini göstermektedir.

Önsöz

21. yüzyılın eşiğinde, Türkiye'nin Avrupa'yla olan ilişkileri artık yüz yıl öncesinden çok daha farklı bir hüviyete sahip. Avrupa devletleri o zamanlar birbirleriyle emperyalist rekabet içindeydiler ve Türk devletinin zihnine kalıcı bir parçalanma korkusu yerleştirmişlerdi. Dünya Savaşı'nın Jön Türk subayı, sonradan Atatürk adını alacak olan Mustafa Kemal, muzaffer İtilaf Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında mağluplara kabul ettirdiği barış düzenine karşı mağrur ve inatçı bir başkaldırıyla, 1923 yılında ulusal Türk Devleti'ni kurdu. Jön Türk ve Kemalist devletin (1908-1938), Doğu Vilayeti Sorunlarını, yani Ermeni ve Kürt sorunlarını şiddet yoluyla bastırması, geleceği ipotek altına alan önemli yanlışlardan biridir. Türkiye Atatürk'ten sonra da azımlık politikalarında temel teşkil edecek bir yenileşmeye gidemedi. Avrupa'yla bütünleşmeye uzanan yenileştirici yol, 20. yüzyılın ikinci yarısında Türk tarafı açısından iç politikadaki suskunluğun karşısına çıkmıştı. Bu kitap, Osmanlı ve Kemalist Türkiye'nin doğusunda “kaçırılan barış”ı ele almaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinin aksine, Avrupa Birliği Komisyonu'nun 1999 sonunda Helsinki'de aldığı kararlarla Avrupa ile Türkiye'nin ortak geleceğine uzanan bir yolun kapıları açıldı. Bu yol uzun ve taşlıdır. Doğu Vilayetleri'nde 19. yüzyılın ilk dönemlerine dek uzanan mağduriyetlerin ortadan kaldırılmaması durumunda aşılması mümkün değildir. Genel politik havanın durumuna bağlı olan historigrafinin de eskiden kalma eksiklikleri giderme ihtiyacı vardır: Avrupa'yla yakın bağları bulunan bir bölgenin acı dolu, çok kez çarpıtılmış ve bastırılmış tarihinin “aşağıdan tarih” yöntemiyle yeniden işlenmesi gerekmektedir. Bir doktora çalışmasının ürünü olarak ortaya çıkan bu eserin, bu çabaya bir katkı olması düşünülmüştür. Kimi

zaman yüksek bir duygusallığa sahip, tartışmalı konuları bilimsel yöntemlerle özlerine uygun bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktadır.

Max Geldner Vakfı ile Basel Hür Akademi Topluluğu'nun hatırı sayılır katkıları ve Hür Akademi Vakfı ile Teoloji ve Felsefe Araştırmaları Vakfı'nın daha küçük destekleri olmasaydı, araştırmalarım nedeniyle ailemi güç durumda bırakmaya içim el vermezdi. Buna rağmen tasarımlarım için büyük bir fedakârlıkta bulunuldu; eşim ve çocuklarım kendimi tümüyle bu tarihi konuya vermeme tahammül etmekle kalmayıp, bu işin üstesinden gelebilmem için bana yardım da ettiler. Kitabın basımı için şu isimler cömert katkılarını esirgemediler: Claudia Kieser, Elisabeth Kieser-Schürch, Dr. Christoph Kieser, Max Geldner Fonu, Basel Üniversitesi Doktora Tezi Fonu, Christine Bonjour Vakfı ile Basel Araştırma Vakfı. Bu isimlerin tümüne, özellikle de güvenilir ve rahatlatıcı bir mesafeden çalışmalarımı meraklı bir ilgiyle denetleyen Basel Üniversitesi profesörlerinden doktora danışmanım Josef Mooser'e teşekkürlerimi sunarım; bu teşekkür, Strasbourg Üniversitesi profesörlerinden, uzun yıllardan beri kendisinin CNSR-Grubu'nda entelektüel bir ortama kavuştuğum ve tavsiyeleri doğrultusunda Strasbourg, İstanbul ve Basel'de pek çok görüşme yapma fırsatı bulduğum Modern Türk Tarihi Uzmanı Profesör Paul Dumont için de geçerlidir. Chronos çalışanlarına etkili, samimi ve başarılı ispatlanmış işbirliklerinden, Peter Haber'e (Basel) de taslağımı mükemmel bir şekilde gözden geçirmesinden ötürü teşekkür ederim. Çalışmama yardımcı olan isimlerden bir kısmını, ya bu doğrultudaki ricaları nedeniyle ya da isimlerinin bu çalışmayla birlikte anılmasının istenmeyen sonuçlar doğurabileceği kaygısından ötürü belirtmedim. Ancak elbette isimlerini seve seve vereceğim başka kişiler de var: Konum Basel Misyonu olmadığı halde, Basel'deki Misyon Evi'ne sık sık girip çıktım. Değerli misyon dergileri koleksiyonunu kullanmam konusundaki değerli yardımları için Bay Buess'e teşekkür ederim. Bay Jenkins'e değerli fikirler borçluyum. Basel Üniversitesi Kütüphanesi'nden Dr. Gudrun Schubert'e de aynı şekilde teşekkür borçluyum. Basel Üniversitesi Fizik Enstitüsü Bilimsel Fotoğrafçılık Bölümü'nden Bay Doç. Dr. Rudolf Gschwind sayesinde, eksikliği durumunda görsel malzememi etkili bir şekilde kullanamayacağım dijital fotoğrafçılık alanına adım attım. Çalışmamı henüz bitirmemişken, metni yazım kuralları açısından ince eleyip sık dokuyarak düzelttiği için Michael Glauauf'a teşekkür borçluyum. Dr. Johannes Strauss'un (Strasbourg) bana büyük faydası dokunan yardımları olmasaydı, Osmanlıca metinlerin üstesinden gelemezdim. Bu yıllarda pek çok arşive girip çıktım. Boston'da ABCFM belgelerini içeren Houghton Library gibi bazı büyüklere, ancak özellikle de küçük olanlarına. Paris'teki *Archives Françaises de la Compagnie de Jésus*'den Père Bonfils ve Madame Dalle, *Œuvre d'Orient* (Paris)'den Julien An-

toine Desforge, *Bibliothèque d'arménologie Nubar* (Paris)'dan Dr. Raymond H. Kévorkian, (Dominikan Arşivi'nin bulunduğu) *Bibliothèque du Saulchoir*'den Père André Duval, Roma'daki Kapüsen Genel Arşivi'nden Padre Isidoro Agudo, *Sœurs franciscaines de Lons-le-Saunier* (Lyon)'dan Sœur Anne Bernadette, *Deutschen Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient* (Bad Homburg) Horst-Dieter Schultz ile Halle'deki Lepsius Arşivi'nden Prof. Dr. Hermann Goltz beni en mükemmel şekilde desteklediler. Burada gördüğüm misafirperverliği özel olarak belirtmek isterim. Ayrıca gösterdikleri misafirperverlikten ötürü *Institut d'Etudes Anatoliennes*'den Stefanos Yerasimos ile İstanbul'dan Benjamin Lellouch'a müteşekkirim. Osmanlı Devlet Arşivi'ndeki çalışmalarım esnasında bana desteklerini sunan personele ve okuma salonundaki kadın ve erkek araştırmacılara (Esra Akın, İbrahim Güler ve Yaşar Bey) teşekkür ederim. Eski fotoğrafları kullanımına sunmakla gösterdikleri âlicenaplık için *Amerikan Bord Heyeti*'ne müteşekkirim. Kapüsen rahibi Père Alois'nin misafirperverliği için de ayrıca müteşekkirim. Doğu Vilayetleri'nin cumhuriyet dönemine ait bazı fotoğraflarının kopyasını almamda gösterdiği nazik yardımdan ötürü Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Bayan Erten'e teşekkür ederim. Urfa'da, Bahattin Çelik, Cihat Kürkçüoğlu, Müslüm Akalın ve İbrahim Halil Billurcu gibi pek çok meslektaşım, Urfa tarihinin Geç-Osmanlı dönemine ait o çok şikâyet ettikleri boşluğu dolduramamda beni cesaretlendirdikleri gibi, tüm imkânlarıyla yardımcı oldular. Vischer-Oeri, Spörri-Knecht, Künzler-Bender ve Eduard Graeter miraslarını incelememde yardımcı olan, ancak özel yaşamlarını korumak için isimlerini anmadığım çok sayıda insana da teşekkür borçluyum.

Türkçe Baskıya Önsöz

Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunun “otantik temsilcileri” olarak 1960'lerden sonra yüzbinlerce işçi, ve 1970'lerden sonrada birçok siyasi mülteci Batı Avrupa'ya göç etti. Bu İtalya, İspanya ve Portekiz'den gelen göçlerden farklı idi. Genç bir üniversite öğrencisi olarak Basel'de onlarla aynı mahallede oturduğum süre içinde bu insanlarla tanıştım ve onların buraya beraberlerinde getirdikleri dünyaları ve problemleri beni düşündürmeye başladı. Bunun sonucunda Türkçe ve daha sonra Osmanlıca öğrendim.

Tarihçi olarak Doğu illerinin geçmişini araştırmaya karar verdim. Yaşadığım şehrin devlet ve özel arşivlerinde saklanan ilginç belgelere ulaştım, kütüphanelerde unutulmuş olan kitapları buldum. Örneğin 1897-1922 arasında Baselli bazı hayırsever insanlar tarafından, dinî misyonerlik amacı olmadan, hümanist bir düşünce ile Urfa'da bir hastane hizmete sunulmuştu. İsviçre'den gelen ve uzun seneler hastanede çalışan birkaç personel o zamanki Urfa bölgesinin tarihi hakkında zengin belgeler bırakmıştı.

Bu insanların o dönemdeki enternasyonal ve enternasyonalist (hem milliyetçi akımlara hem emperyalist güçlere şüphe ile bakan ve liberal düşünen) bir ağımlı küçük bir parçasını oluşturduklarını öğrendim. Bunların içindeki en önemli grup ise, 1830'lardan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Amerikan Protestan “misyonerler”i idi. O yüzden özel bir titizlikle bunların bıraktıkları zengin arşivleri de araştırdım. Türk, Kürt ve Ermeni kaynaklarından bulabildiğim bilgileri ve Batı ülkelerinde rahatlıkla ulaşılabilen ve kısmen basılı olan diplomatik belgeleri geniş ve çok perspektifli bir bütünde toplamaya çalıştım. Ayrıca İstanbul Başbakanlık Devlet Arşivi'nde Osmanlı devleti ile ilgili bilgileri ve görüşleri araştırdım. Merkezî devletin ba-

kiş ve durumunu anlayabilmek önemli olmakla beraber, bu arşivden kazanılan bilgiler genellikle insanların yaşadıkları yerel şartları yansıtmadığından, somut taşra hayatı ve dinlerarası ilişkileri tanımak anlamında yerel kaynaklar kadar verimli değildiler.

Bu kitap on senelik bir emeğin ürünüdür. Türkiye, araştırmama başladığım, 1980'lerdeki durumuna göre siyasi ve insan hakları anlamında önemli ölçüde liberalleşti. O zaman "Kürt" sözü bile basında ve kamoyunda tabu kılınmıştı. Tarihçinin görevi iktidarda bulunanları, bulunmuş olanları ya da herhangi bir ideolojiyi haklı göstermek değil, geçmişte susturulan kurbanları da kapsayan gerçekleri gün ışığına çıkarmaktır. Bu anlamda en önemli etik, insan haklarını ölçü almaktır. Devletçilik ya da milliyetçilik ile gerçekleri yansıtan bilimsel bir çalışma yapmak mümkün değildir. Bu, devlet karşıtı olmak değil, sivil toplum temeli olan bir devlet anlayışını desteklemektir.

Derin ideolojik köklere sahip olan tabuların kaldırılması için zaman ve de ciddi anlamda entelektüel bir çabaya ihtiyaç vardır. Bu kitabın amacı, uluslararası tarihte bugüne değin yeterince aydınlatılmamış olan, Osmanlı'nın en uzun yılı olan 1915 yılını da içeren, bölge ve dönem tarihine güvenli bir ışık tutmaktır. Bu kitap o topraklarda yaşayan ya da yaşamış olan Türk, Kürt, Ermeni, Rum, Süryani... ve bütün Anadolu'yu sevenlere ithaf edilmiştir. Yerkürenin her köşesi gibi, Anadolu da kendisinden başkasını dışlayan milliyetçiliğe değil, öncelikle insana, insanlığa aittir.

Tarihçiliğin yüzü geleceğe dönüktür: Tarihçi olarak benim amacım, kullandıkları ya da kaçırılan fırsatları, işlenen suçları ya da yapılan fedakârlıkları kendi tarihi koşullarıyla ortaya koyarak, şimdiki kuşaklara kendi tarihleri ile başarılı şekilde hesaplaşabilme ve barışabilme sürecine katkı sağlamaktır. Bu yolda hayal kırıklığı yaşamak olasıdır, fakat gerçeği anlamak insan geleceğinin özgürlüğü açısından bu hayal kırıklığından çok daha önemlidir.

İletişim gibi saygın bir Türk yayınevini kendi inisiyatifi ile "Iskalanmış Barış" gibi bir kitabın çevirisini ve yayını sağlamasından sevinç ve gurur duydum. Bu, bana göre bugünkü Türkiye'de tarihe ilginin ve dinamik bir entelektüel hayatın göstergesidir.

Kitabın Türkçe'de yayımlanmasına katkıda bulunanlara içtenlikle teşekkür ediyorum.

Dördüncü Baskıya Önsöz: Kazanılabilecek Barış

Artık 2010'lı yılların başındayız, Osmanlı dünyasının dramatik ve travmatik son on yılının üzerinden yüz yıl geçmiş bulunuyor. O dönemde her ne kadar Küçük Asya'da milli bir Türk devletinin temelleri savaş yoluyla atıldıysa da, Osmanlı'nın geç döneminde etniler üstü bir hukuk devletinin kurulması için yapılacak reform umutları ve bununla birlikte Küçük Asya'nın bütününde, sayıları o zamanlar oldukça yüksek olan gayrimüslim yurttaşların modern anlamda bir arada yaşama beklentileri suya düştü. Yazımızda 1990'lı yıllarda kaleme alınmış olan *Iskalanmış Barış* kitabında yer alan temel düşüncelere, tamamlamak üzere geri döneceğiz. Makrotarihsel yansımaları, yeni araştırmaları ve gelişmeleri, onlarla beraber yapılan itirazları da ele alacağız. Bunu en yeni araştırmaları hesaba katarak Osmanlı'nın son on yılına göndermelerde bulunan tarihsel bir deneme çerçevesinde yapacağız.¹

Türkiye tarihi yazımı

Iskalanmış Barış, Küçük Asya'nın doğusuna bakmak suretiyle yüz yıllık bir süreci, yani geç Osmanlı reform döneminden Osmanlı sonrası erken Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin (1839-1938) gelişmelerini ve köklü değişimlerini tasvir eder. 1910'lu yıllar –bilhassa 1912-22– bu esnada bir geçiş dönemi olarak özel bir yer tutar. Bu, köklü değişimlerin yaşandığı on yıllık dramatik ve kanlı bir süreçti: Merkezi devletin seçkinleri Balkan Savaşları'nda yaşanan kayıpların etkisiyle 1908 Jön Türk Devrimi de dahil olmak üzere Osmanlı'nın geç döneminin düşüncelerine yüz çevirerek, Müslüman Türkle-

1 Bu denemenin ilk versiyonu *Birikim* 266 (Haziran 2011) içinde yayımlanmıştır.

rin milli devleti olarak Küçük Asya tasavvuruna yönelmişlerdi. Bunun tam merkezindeyse Jön Türk liderlerinin isteğiyle dahil olunan dünya savaşı bulunuyordu. Yayılmacı Pantürkizm, Panislamizm ve Osmanlılık kalıntıları arasında hareket eden emperyal yön kaybına birkaç yıl zarfında Küçük Asya temelinde bir Türkçülük hakim oldu. Bu düşünceye ordu, idare, basın, her şeyden önce de hükümetteki İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki Türkçe konuşan Müslüman seçkinler sahip çıkıyordu. Bu güçler, kâh ön alarak kâh reaksiyon göstererek, çok uluslu imparatorlukta sahip oldukları hakim siyasi konumlarını muhafaza edebilecekleri yeni bir devlet için etnik-dinsel “temizliğe” tabi tutulmuş bir zemini hazırlıyorlardı.

1923'te buradan nispeten homojen milli bir Türk devleti, ancak aynı zamanda dışlanmış gruplara karşı kuşaklar boyu sürecek rahatsız, huzursuz bir ilişki çıktı. Bu gruplara örnek olarak, kendilerine uygulanan zorla asimilasyon tasarımının işe yaramadığı, Kürtler verilebilir. Çağdaş Polonyalı Yahudi hukukçu Raphael Lemkin'i devletler hukukunun yeni “jenosit” kavramını geliştirmeye sevk edecek olan, Küçük Asya'nın gelecekleri tahrip edilen kadim Hıristiyan grupları da anılması gereken bir başka örnektir. Lemkin, geliştirdiği kavramı 1948 BM Konvansiyonu'nun kabul edilmesinden sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni toplumunun imhasına amasız, fakatsız uyguladı.² Osmanlı'nın 1910'lı yıllarından başlayan ve 20. yüzyılın içlerine dek uzanan dönemi, tarih yazımı bakımından millî Türk tarihinin, kurumlarının ve onlarla irtibatlı Batılı tarihçilerin açmaktan bilhassa kaçındıkları kapalı bir Pandora kutusunu andırmaktadır. Bir tarafta Türklerin millî kuruluş ve zafer hikayesi duruyordu, diğer tarafta bir zamanların Osmanlı yurttaşlarının yaşadığı sarsıcı jenosit tecrübesi. 20. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı sonrası dünyanın karşılaştırmalı tarihinde, İsrail devletinin kuruluşuyla 1948 Filistin Nakba'sı güçlü bir karşıt ikiliyi teşkil etmektedir. Ancak Nakba kitlesel bir katliam değildi; 1915 Küçük Asya'sındaki durum bir iç savaş değildi; Türk milliyetçileri de bir soykırımdan sağ kalanlar değildi – 1919 sonrasındaki savunucuları Balkan Savaşı'nda yaşanan kayıpları ve 18. yüzyılın sonundan itibaren yaşanan emperyal küçülmeyi “extermination des Turcs” (Türklerin imhası) olarak tasvir etseler bile.³

Travmatik olay kompleksleri, analitik ve duygusal zekâyı en sonuna kadar

- 2 “Totally unofficial man: The autobiography of Rapahel Lemkin”, Samuel Totten ve Steven Leonard Jacobs (Yay.), *Pioneers of genocide studies*, New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 2002 içinde, 371; Lemkin'in Temmuz 1950 tarihli mektubu *The Encyclopedia of Genocide* (Santa Barbara, California: ABC-Clio, 1999), 79; “Dr. Lemkin, Father of Genocide Convention, reviews work relating to Turkish massacres”, *The Hairenik Weekly* içinden alıntılanmıştır, 1 Ocak 1959.
- 3 Kara Şemsi olarak bilinen Reşid Safvet Atabinen, *L'extermination des Turcs*, Genève: Imprimerie Nationale, 1919; *Türklüğe İhtida. 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri* isimli kitabım, İstanbul: İletişim, 2008, s. 160-62.

kullanmaya zorlayan, özenli bir inceleme ve açığa çıkarma faaliyetine ihtiyaç duyarlar. Tarih yazımı buna katkıda bulunabilir. Tarih, *Iskalanmış Barış*'ta da ortaya konulduğu üzere ne tarihsel determinizmle, ne devrimci *Entelechie*⁴ ile, ne evrimci Darwinizm'le, ne de reel tarih olarak adlandırılan şeyle ehlileştirilebilir. Aynı şekilde kendisinin yok sayılmasına da izin vermez. Buna karşın, tarih yazımı, insanları öncelikli olarak güçlerin, geleneklerin ve mekanizmaların bir işlevi veya ulus, din, proletarya ya da ırk kategorilerinin ikamesi olarak değil, büyük bir özenle ve sahip olduğu gerçek değeri vererek birer insan olarak anlatımına dahil etmeye gayret edebilir.

Alışlagelmiş mantıkları yeniden üreten ve kendisini fazla kafa yormadan “tarihsel gerçeklere” teslim eden bir tarihsel yaklaşım tarzı, insanların ve insan topluluklarının tarihlerinin araştırılmasının, analiz edilmesinin ve anlatılmasının canlı olanaklarını heba eder. “İnsan” ne demektir? *Iskalanmış Barış* “insan” kavramını kullanırken 18. yüzyılda “aydınlanmışlıkla” ifade edilen, ancak anlaşıldığı üzere çok daha eski kaynaklara dayanan modern insan hakları ölçütlerini esas alır. Bu kavramsallığın tercih edilmesi, tarihsel yaklaşım ve anlatım tarzı üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Çünkü insanların ve insan gruplarının çok yönlü olarak karşılaşmalarına izin verir. Sonuçlara ve karar vericilere, ya da “galiplere” ve “galipler topluluğuna” odaklanmış bir bakışla yetinmez. Tarih, şimdiki zamanın ve geçmiş dönemlerin aktörlerini tarihsel eylemleri nezdinde onaylamak veya gayrimeşru kılmak amacıyla tutulan bir sonuç tutanağından daha fazla bir şeydir.

Iskalanmış Barış bu olaylar tarihini ciddiye aldığı gibi, uzun vadeli perspektifte belirli olaylar tarihinin, kurbanların veya mağlupların hedeflerinin veya samimi inançlarının daha sebatkâr bir çehre kazanırken, galiplerin korumaya çalıştıkları itibarlarının aynı şekilde yok olabileceğini de dikkate almaktaydı. Mikro tarih, uzun tarihsel kavisler ve bir insanlık ufku, tarihsel bir araştırma konusunu kavrarken uzmanlara mahsus konjonktürel bir tartışmanın ötesine geçebilmek için gereklidir. Örneğin yerleşik âlimler ve siyasetçiler yersiz yurtsuz, savunmasız Yahudilerden yüzyıllar boyunca kâinat tarihinin “kendi düşüp kendi ağlayan” kaybedenlerinin timsali olarak küçümseyen bir edayla söz etmişlerdi. Yahudilerin neden vatansız olduklarının tarihsel –muhtemelen geçici, ancak temel soruları soran– boyutunu düşünecek, ya da en azından bu vatansız olma durumunu, nedenlerini ve sonuçlarını aşılamayacak entelektüel cesareti gösteremiyorlardı. Bu aşığılama, aşığılananların durumunun gayet de iyi olduğu düşünülüyüğü takdirde kıskançlık ve öfkeyle at başı gidiyordu: onlara karşı işlenen cürümler Yahudi karşıtı bir dünya ve tarih tasviri ile perdelenebiliyordu.

İnsanlık ufkunun karşısında tarih yazımı sadece parça parça, *pars pro toto*

4 Aristoteles'te gizlilik ile karşıtlık içinde edimsellik – ç.n.

gerçekleşebilir. Bu tarih yazımı, temel soruları küresel tarih ufkunun karşısında açık tutan ve kendi “*lieu de production* [üretim yeri]” (Michel de Certeau) önünde de durmayan kesintisiz bir yansıma meydana çıkarır. Tarihsel düşünmek isteyen birisi, uçurumlarla, karşı tarafta hüküm süren paradigmalara, kurumsal baskılarla, akademik yeniden üretim mekanizmalarıyla ve siyasi doğruculukla olan o zorlu karşılaşmadan kaçınamayacaktır. Ancak uçurumlarla karşılaşmak amacın kendisi değildir. Bu, yaşananların, bilgi sahibi bir şimdiki zamanın unsurları olabilmeleri için, onları kelimelerle ifade etme çabasının bir parçasıdır. Kendi tarihsel boyutunu ve bu boyutla birlikte ortaya çıkan gereksinimleri, ayrıca insan hayatının ve birlikte yaşamının uçurumlarından duyulan korkuyu da bilen insanî bir varoluştur bu.⁵ Bu çok derin bilgi, kuvvetsiz addedilen liberal bir hümanizmi aşar, siyasetten ve insan haklarından oluşan bir omurgayı gerektiren bir *res publica*'nın canlı unsurunu oluşturur.

1980'li yılların sonunda *Iskalanmış Barış* için ilk araştırmalarını yapmaya başladığımda, “Kürt” kelimesi onlarca yıllık bir tabulaştırmadan sonra Türkiye kamuoyunda tekrar kullanılmaya başlamıştı. 1988 yılında yaşanan sözlüksel normalleşme, etrafı dikenli tellerle çevrili derme çatma bir siyasi-ideolojik yapıya oturtulmuş olan ve abartılı bir coşkuyla yaklaşılan tarih manzarasında “Örtülü olup da açığa çıkartılmayacak hiçbir şey yoktur,” (Luka 12: 2 – ç.n.) ilkesi çerçevesinde bazı şeylerin harekete geçeceğinin işaretiydi. 1990'lı yıllarda bu kitabı yazdığım da sadece atalarının yaşadığı topraklar üzerinde bir gelecek sahibi olmaları engellenmekle kalmamış, Türkiye tarihinin yazımında hak ettikleri yerin asgarisi bile layık görülmemiş insanların hakkını vermeye çalıştım. Bunu yaparken 20. yüzyılın geç dönemlerine ait çeşitli tarih yazımı akımlarının, yani söz sahibi seçkinler ve merkezler tarafından değil de önemli ölçüde “aşağıdan”, taşralılar ve kıyıda köşede kalmışlar tarafından yazılan bir tarihin postülasının etkisinde kaldım.⁶ Ayrıca, kaleme aldığım neredeyse her bölümde araştırma ihtiyacı ve derinleştirme imkânı gördüğüm için başka çalışmaların önünü açmayı, hatta bunları kışkırtabilmiş olmayı umut ediyordum. Bunun yanı sıra konuların ve tezlerin birçoğu içinde bulunduğumuz zaman bakımından önem taşıdığı için, daha fazla tarihsel bilgiyle donanmış bir düşünmenin ilhamını vermeye de uygundur.

Bu kitap, eski aporilerin (çözumsuz çelişki – e.n.) çözümlerini telkin etme amacını taşımıyor. Bu ölçüsüz ve anakronik bir yaklaşım olacağı gibi, nafile bir çaba anlamına gelir. Ancak o dönemdeki diğer genç meslektaşların çalış-

5 Krş. Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*, Münih Piper, 1998, s. 500 vd.

6 Bu görüşe ait en önemli eserlerden biri Howard Zinn, *A people's history of the United States: 1492–present*, New York: Perennial Classics, 2003, 1. Baskı 1980.

malarıyla birlikte, Türkiye tarih yazımında bugüne dek fazla dikkate alınmamış olan aktörlerin, grupların ve dinlerin tabu olan diğer konularla birlikte yeniden ve bu zamana dek mevcut sınıflandırmaların ötesinde ele alınmasına, ya da buna bağlı olarak –sınıf ve din gibi– çeşitli kategorilere yer açılmasına katkıda bulunmasını bekliyordum. Bu kitap aynı zamanda ortaya koyduğu yeni anlayışla tarih anlatımındaki sözde alternatifsizliğin aşılmasını da sağlayabilir; bunların arasında cumhuriyetin kuruluş tarihindeki kitlesel şiddetin nedenlerini ortaya çıkarma çabası yerine, güya alternatifsiz sayan kabulü de bulunmaktadır. Bu –bana göre– oportünist ve düşünce tembeli kabul, Türkiye tarihi kitaplarına ve seminerlerine baskılama, beceriksizce kıyaslamalar ya da “trajik” sıfatıyla birlikte girmiştir. Bu da olayların karanlıkta kalmasına neden olduğu gibi, bilimsel açık sözlülük yerine diplomatik bahanelerin yansıtılmasına neden olmuştur. Şiddet fenomenleri yeterince araştırılmamıştır. Bundan ötürü de zamana bağlı olarak belirli bir hedefe yönelen mantık yürütmeleri ve yalanları kalıcılaşabilmiştir.⁷

Bu durum, İkinci Dünya Savaşı ve çevresindeki gelişmelere dair yüksek seviyede büyük bir itina ve ihtimamla yapılan araştırmalarla bariz bir tezat teşkil ediyor – ancak orada da 1914-45 arasındaki dünya savaşları döneminde yaşanan dışlanmanın ve kitlesel şiddetin bilimsel bağlamsallığı 1990’lı yıllara kadar oldukça yetersizdi. Bu, Almanya tarihçilerinin 1980’li yıllarda yürüttüğü ve Yahudilerin eşi benzeri görülmemiş imhası skandalını Almanların kafasına haklı olarak kakan tartışmasında da açıkça ortaya çıkmıştı; aynı zamanda o dönemin önde gelen tarihçilerinin Avrupa merkezçiliğini ve böylelikle –Berlin duvarının yıkılmasından kısa bir süre önce– onların Doğu Avrupa ve Osmanlı tarihi arasındaki etkileşimlere ve entegrasyona dair, 20. yüzyılın erken döneminde yaşanan aşırı şiddeti anlayabilmek için mutlaka gerekli olan bilgi açısından yetersizliklerini de ortaya koymuştu.⁸

İskalanmış Barış’ın, “Batı”nın mesafesi ve iyi altyapısıyla donatılmış olan yazarı, geç Osmanlı tarihini “normalleştirmek”, yani hem genel tarihin bir parçası olarak kabul edilmesini sağlamak, hem de ilgili konuların çitasını yükseltmek ve tarihsel bir değerlendirme için gereken çerçeveyi olabildiğince genişletmek isteyenlerin arasında bulunuyordu. Kısacası, bu kişiler, gerekli akademik teçhizatla donanmış olarak ve devletlerin kontrolü dışındaki uluslararası ağlar içinde, dile getirilmeleri bugüne dek ancak bir devletin,

7 Yeni bir katkı için bkz. Fatma Ülgen, “Reading Mustafa Kemal Atatürk on the Armenian genocide of 1915”, *Patterns of Prejudice*, 44: 4 (2010), s. 369-391.

8 Bugün çok daha güçlü bir şekilde bağlaştırılmış bir araştırmamın durumu için bkz. Jonathan C. Friedman (Yay.), *The Routledge history of the Holocaust*, New York: Routledge, 2011. Krş. Ayrıca Christian Gerlach, *Extremely violent societies. Mass violence in the twentieth-century world*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010 ve Hamit Bozarslan, *Une histoire de la violence au Moyen-Orient: de la fin de l’Empire ottoman à Al-Qaïda*, Paris: La Découverte, 2008.

diplomatlarının ve denetimi altında bulunan üniversitelerinin cephaneliğinde bulunan gerçekleri tam anlamıyla ortaya koymaya çalışıyorlardı.

Bu esnada bu bilgilerin yetersiz/sınırlı olduğu bilinci her zaman mevcuttu. Bir eleştirmenin sorusuna ve diğer söylediklerine verilecek cevabın dayanağı da aslında buradadır:⁹ Hayır, *Iskalanmış Barış*'ın yazarı Türkiye'nin ve küresel siyasi meselelerin çözümüne sahip olduğunu düşünmüyordu; aynı zamanda böyle bir çözümü uluslararası müdahalelerde görmüyordu, çözümün "liberal ve uluslararası" etiketine indirgenebileceği kanaatinde de değildi. Ancak pekâlâ bu çözümün olay yerindeki yapısal güçlerin ve kaynakların, dışarıdan gelecek güçlü etkilerle ve (19. yüzyılda sahip olduğu siyasi anlamda) "liberal" kavramının pozitif kabulüyle bir arada oluşturacağı bir sinerjide görüyordu. Yazar, Türk milliyetçiliğinin egemen anlatısının ortaya koyduğu alternatifsizliğin bedelinin hem tarih yazımının kendisi, hem de gelecek tasarımının ve toplumsal huzurun bağlı olduğu siyasi kültür için tahammül edilemez olduğunu düşünenler arasında bulunmaktadır.

Iskalanmış Barış'ın ortaya koydukları da dahil olmak üzere, kaynaklar farklı şekillerde okunabilir. Bilhassa tarihteki siyasi makaslar, çok farklı şekillerde değerlendirilebilir. Çok perspektifli tarih yazımı anlamında, belirli bazı boyutların mutlaka algılanması bence başlı başına önemlidir: Alınan kararların olumsuzluğu ve koşullara bağlılığı, üstü örtülen potansiyeller, derinine inmemiş aporiler, toplumsallaşma biçimleri ve hepsinden önce insanî ufuk. Jenosit türünden olaylar, bakış açılarının temelden değişmesini zorunlu kılarlar. Direniş, savunma ve sınırlayıcı anlamda meşru müdafaa hakkı varsa da, kendi vatandaşı olan azınlıkların organize bir şekilde öldürülmesi hakkı asla mevcut değildir. Bu ikincisi, aksine kompleks bir tarih karşısında savaşlarda dışarıya, şiddette de içeri kaçan rejimlerin imzasıdır. Bu rejimler mantıken sorumluluk üstlenmeyi reddederler, aldıkları kararların alternatifsizliğinde ısrar ederler ve tarihi belirli davranışları zorunlu kılan üstün bir güç olarak tasvir etmeye eğilim gösterirler. Tarihçiler ise insanın içinde bulunduğu koşulları ve buna bağlı olarak tarih karşısındaki sorumlulukları araştırma görevine ve şansına sahiptir.

Milli kurtuluş tarihleri alternatif senaryolara ve farklılıklara izin vermezler. 1990'lı yılların sonunda Türkiye'de *misak-ı milli* içinde merkezîyetçi üniter devlete –örneğin federal– alternatifler sunmak bir skandal anlamına geliyordu. On yıl sonra ise durum artık böyle değil, çünkü bu arada Kürt sorununun yüksek maliyeti üzerine de kafa yorulmaya başlandı. "Egemenlik" de artık genelleştirici bir kutsal kavram değil. Hasarsız, sapsağlam egemenlik, gerçekten de İttihat ve Terakki Fırkası'nın ve onlardan türemiş olan Kema-

9 Kudret Emiroğlu, "Barış tutturayım derken tarihten kaçmak?" *Kebikeç* 26-2008, s. 298.

listlerin ana hedefiydi. Her ikisi de bu hedefe seçkinler temelinde yol alıyorlardı; demokrasi anlamında bir egemenlik onların meselesi değildi. Bundan ötürü Türkiye Cumhuriyeti halk egemenliğinin demokrasi ve hukuk devleti yönüne uzun süre yabancı kaldı, ki bu da 1910'lu yıllarda bir “Osmanlı hukuk devleti”¹⁰ formunda köklü bir şekilde ıskalanan barış fırsatıyla yakından ilgiliydi.

Iskalanmış Barış ve Türkiye Cumhuriyeti

On yıllık bir dönem içerisinde ortaya çıkan kalın *Iskalanmış Barış* kitabı, 2000 yılında Almanca ve 2005 yılında Türkçe olarak yayımlandı. Misyon kaynaklarının tercih edilmiş olması, Türkiye’de pek çok okur için cüretkâr konuya ek olarak gelen yeni bir cüretkârlık anlamına geliyor olmalıydı. Ancak tam da bu kaynaklar, yapılmak istenen araştırmaya diğerlerinden daha fazla ışık tutacak nitelikteydi. “Misyon”un Sultan Abdülhamit’ten bu yana, pek çok sonuç çıkartmaya elverişli reflekslere yol açan kırmızı şal işlevi görmesi boşuna değildir. Misyoner olsun ya da olmasın, barışçıl “farklıların” öldürülmesi Türkiye’nin güncel bir sorunu olmaya devam etmektedir.¹¹ Hrant Dink bir Ermeni’ydi. Aynı zamanda *Iskalanmış Barış*’ın faydalandığı kaynaklarından biri olan Yakın Doğu Misyonu’nun bir ürünü olan bir Ermeni-Protestan yetimhanesinde büyümüştü. Hrant Dink, Anadolu’nun psikolojik ve tarihsel derinlik katmanlarından, aralarında tarihçilerin de bulunduğu çok sayıda yurttaşın tam yüreğine hitap ediyordu. Onun “farklı” kimliği, son derece hassas insanlığıyla sentezi bir mucize yaratmıştı. Bu mucize tarihsel olarak Abdülhamit’in İslamcılığına, milli devletin kuruluşundaki Türkçülüğe ve “derin devlet”e hapsolmuş olan geleneksel agresif korkuların aşılmasını sağlamıştı. Dink’in 2007 yılındaki katli kalıcı bir sarsıntıya, –daha önce söz ettiğimiz– bir “kutsal ciddiyetin” uyanmasına neden oldu.¹² Reşit olmayan bir kimse tarafından işlenmiş olmasına rağmen, birbirini doğrulayan araştırmalar cinayetinin sorumluluğunun derin devlet aktörleri olduğunu ortaya koyuyor.

“Dikenlerine” rağmen kitabın birkaç Türkçe baskısının okunması, incelenmesi, araştırma ve değerlendirmelerde kullanılması *Iskalanmış Barış* okurlarının hakkını teslim etmeyi gerektiriyor. *Iskalanmış Barış*’ın ele aldığı

10 Krş. M. Ş. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press 2008, s. 108.

11 Krş. Avrupa İstikrar Girişimi’nin Ocak 2011 tarihli raporu, *Murder in Anatolia. Christian missionaries and Turkish ultranationalism*, http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_124.pdf, 14.1.2011 tarihinde incelenmiştir.

12 Krş. Oktay Özel, *Dün sancısı. Türkiye’de geçmiş algısı ve akademik tarihçilik*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009, s. 163 vd.

bazı konulara dair tartışmalar bugün eskiye göre çok daha açık ve üst seviyede yürütülüyor. Araştırmalar da ilerlemiş durumda. Belli bir dereceye kadar tarihin kapsamlı bir şekilde yeniden gözden geçirilmesine başlandı. Bunun üzerine hem yeni durumlar oluşturulabilir, hem de yeni bir anayasaya uzanan bir süreç inşa edilebilir. Aynı anda bir değişim havası ve uzun bir süreden bu yana unutulmuş olan toplumsal huzur belirtileri de ortaya çıkmaya başladı; siyaset de geç Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminde heba edilmiş olan kaynakları yeniden değerlendirmeye çalışıyor; gayrimüslim gruplar dahil olmak üzere, dışarıya ve içeriye doğru çeşitliliğin ve komşuluğun değerini gözle görülür bir şekilde yükseltiyor. Sürdürülmesi mümkün olmayan dil kullanımlarını düzeltmeye ve tarihsel sorumluluğu ciddiye almaya çalışıyor. Örneğin başbakan 1937/38 Dersim katliamından artık bir medenileştirme misyonu olarak değil, açık sözlülükle bir katliam olarak söz etti. Cumhurbaşkanı da Diyarbakır'a yaptığı bir ziyarette "dillerimizden biri" demek suretiyle Kürtçeyi onurlandırmıştı. Bunun yanı sıra 1980 ve 1960 darbelerinin kurbanlarının tazmin edilmesi de gündeme geldi.¹³

Bu yeni değerlendirmeler sağlam ve derinlere kök salmış mıdır? Bu konuda olumlu işaretler olduğu gibi, aksi yönü gösterenler de var. Dink'in öldürülmesi ve cinayet emrini verenlerin yakalanmaması ve cezalandırılmaması aksi yönde bir örnek. Derin devlet adı verilen ve onlarca yıldır temizlenmemiş olan Augias ahır¹⁴ kısmen hâlâ temizlenmeyi bekliyor; kurbanlarının pek çoğu henüz mezarlarından çıkarılmadı ve usulüne uygun bir şekilde gömülmedi. Fazlasıyla aşıkâr bir bağ, kitlesel cinayetlerin sorumluluğunu üstlenmeyi onlarca yıldır reddeden bir devleti ve işlenen çok sayıda siyasi cinayetin aydınlatılmasında ve cezai takibatında neredeyse tümüyle kudretsiz kalmış olan bir hukuk sistemini bağlıyor. Bu noktada bir kez daha 1895 Sonbaharı'nda Çarlık Rusyası'ndaki Yahudi pogromlarından çok daha fazla kurban alan, ancak tümüyle cezasız bırakılan kitlesel cinayetleri hatırlamak gerekir. Bu cinayetler Türkiye'nin gelecek kuşakları için bir lanete dönüşmüştür.

Son on yılda kazanılan yeni ekonomik, kültürel ve siyasi güç kendine yönelmek anlamında içe dönük olarak ne kadar kullanılacak? Cumhuriyet özeleştirici dikenleri taşıyan uyarı anıtlarını, abideleri ve müzeleri, alçakgönüllülükle ve kendi arzusuyla ne zaman dikecek? "Mağluplara", yani katliam ve soykırım kurbanlarına ve evlatlarına yukarıdan değil de adalet isteginden kaynaklanan, silahsızlandırıcı bir cömertlikle ne zaman yaklaşacak? Anadolu'da, gerçekten olması gerektiği gibi, "farklı" olanların da kesin bir şekilde dahil edileceği bir cumhuriyet vatandaşlığı tanımını ne zaman yapar-

13 TRT Türk 19.1.2011.

14 Mitolojiye atfla; olağanüstü pis, zorlu... - e.n.

cak? Cumhuriyet kendi tarihini onlarca yıl boyunca agresif bir şekilde değiştirdi ve sınırlandırdı, ancak silmeyi istediği izleri ortadan kaldıramadı. Artık bu izleri büyük bir özenle ortaya çıkarmak ve üzerinde yeniden çalışmaya değecek karşılıklı etkileşimlere bağlama zamanı geldi.¹⁵

Bu nedenle soru şudur: Genel değişim havası içinde kendine dönmeye ve henüz araştırılmamış bu yeni alana sağlam bir şekilde adım atmaya cesaret eden yeni toplumsal özgüven yerinde mi? Siyasetçilerin tarihsel yıldönümlerini akıllıca kullanmaları ve örneğin başarısız bir sefere ve onun yıkıcı sonuçlarına dair gerçek düşüncelerini açıkça dile getirmeleri siyasi aklın geç olsa da önemli bir zaferi olacaktır. Sarıkamış felaketi anmasında bu daha yapılmadı. Yine ulusal-dinsel atalar ve kahramanların kutsanması ön plana çıktı.¹⁶ Bunun yanı sıra inatçılık ve anlayışsızlıkla yer isimleri Türkçeleştirilmeye devam ediyor; iyi birer örnek teşkil ettikleri iddia edilemeyecek devlet görevlileri adına dikilen anıtlar ve kitle katillerinin isimlerinin verildiği cadde levhaları yerli yerinde duruyor; kültür hazinelerinin (örneğin Urfa Ermeni Katedrali ve hemen yanında bugün seçkin bir otel olan Vartabed Evi) ise varlığı bile bilinmiyor.

AKP hükümetleri döneminde yeni bir tarihi bakış açısı yaygın ve artık hemen hemen egemen oldu. “Bu, en başta Osmanlı İmparatorluğu’nun ihtişamına endekslidir ve tarihyazımını post-Kemalist ve Müslüman bir Türk kimliğinin inşaaı için kullanılacak bir araç olarak görür. Bu yeni bir milliyetçilik projesidir aslında. Kemalizm konusunda eleştireldir. Ancak Türkiye Müslümanların ülkesini yaratan Talat Paşa gibi erken milliyetçilere ve 1910’ların millî projesine karşı söyleyecek eleştirel pek bir sözü yoktur.”¹⁷

Yaralı nokta

Kim bir tarihçi olarak ıskalanan barıştan, kaybedilen gelecekten ve geç Osmanlı dönemindeki birlikte yaşamın çektiği acılardan söz edecek olursa, en önemli yeri hazindir ki Ermenilere ayırmak durumundadır. Bu, ciddi tarihçiler arasında sınırları aşan bir mutabakattır. Küçük Asya Ermenilerinin geleceği, Balkan Hıristiyanlarının aksine, bağımsız bir millî devlet fikri pek çok Ermeni’ye gerçekçi bir perspektif sunmadığından, geç Osmanlı devletinin reformize edilip edilmemesine bağlıydı ve bu imkanla birlikte yok olup gitti.

15 Krş. Seyhan Bayraktar, *Politik und Erinnerung: der Diskurs über den Armeniermord in der Türkei zwischen Nationalismus und Europäisierung*, Bielefeld: transkripsiyon, 2010.

16 <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1076072&title=erdogan-sarikamis-kardesligimiz-sarsilmaz-abidesi>, 10.1.2011 tarihinde incelenmiştir.

17 H. Kieser ve Kerem Öktem, “Beyond nationalism or beyond Kemalism? Turkey as seen from 2006 and 2012”, in: H. Kieser (Yay.), *Turkey Beyond Nationalism*, London: I.B. Tauris, yeni basıkı 2012, s. XII.

Ermeniler, geç Osmanlı dönemi Anadolu'sunun insan manzarasında ne dinsel ne de dilsel bir çoğunluğa aittiler. Yine de ortalamanın üstünde, modern bir eğitim, kültür ve ekonomi dinamizmiyle temayüz ediyorlardı. Bu özellikleri onların 19. yüzyıl küreselleşmesine katılmalarını sağlayarak, komşularının sosyal kıskançlığını ve siyasi seçkinlerin bir kısmının şüpheciliğini üzerlerine çekmelerine neden oldu.

Bir “güçlüler hukuku” oksimoronunun karşısında, sadece iyi uzlaşmaların uzun vadede bir işe yarayabileceğine dair o eski tecrübe durur. Bunun ıskalandığı, keyfi yolların izlendiği ve başkalarının kurban edildiği bir yerde, çok uzun bir süre boyunca yüksek bir sembolik bedelin, bir tür gayri resmi borcun ödenmesi gerekecektir. Uzlaşma ile güçleri dengeleyen, zayıfları koruyan, etkin denetimler öngören, bütün taraflar için bağlayıcı olan hukuk dışında galip ve mağlup tanımayan, sözleşme esaslı gelecek tasarımlarını kastediyorum. 8 Şubat 1914 tarihli *Osmanlı-Rus Doğu Vilayetleri Reform Planı*, tarihçi Roderic H. Davison ve *İskalanmış Barış* tarafından, en azından yaklaşım olarak, bu ender tasarımlar kategorisine dahil edilmektedir. Bu plan her ne kadar geç-*Belle Epoque*'un veya erken 20. yüzyılın pek de güven vermeyen diplomatik ikliminin ağırlığını taşıyorsa da, Sultan II. Abdülhamit ile Avrupa diplomasisinin sapmış olduğu Osmanlı-Ermeni çıkmaz sokağından somut bir çıkış yolu öneriyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun dostu ve Rusya karşıtı ittifakın üyesi olan Almanya ile Rusya arasında alışılmadık şekilde güven verici bir işbirliği sağlamak suretiyle *Belle Epoque*'un o tehlikeli ittifak mantığını da parçalamıştı.

Geri dönüş bakıldığında, bu plan en azından kabul edilebilir bir barış imkânına şahadet etmenin kıymetini taşır. Uzun yıllardır sürdürülen karşıt propagandanın ardından resmi Almanya 1913 yılında Ermenilerin içinde bulunduğu tehlikeyi kabul etti, bundan ötürü Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin öngördüğü reform zorunluluğunu olumladı ve planı destekledi. Bu plan Tanzimat'ın öngördüğü, Jön Türk Devrimi'nin tekrar ele aldığı ve 2. Meşrutiyet Dönemi'nin 1913 Jön Türk diktatörlüğüne kadar süren sarsıntılı gelişmelerinin üzerini örttüğü bir Osmanlı hukuk devleti hedefini yeniden hayata geçiriyordu. Ancak Almanya Büyükelçisi Wangenheim 1913 sonlarında Jön Türk gazetelerinin reform meselesine dair yükselttiği öfkeli sesleri, “Doğu Anadolu reform programının tarafsız ve harfi harfine uygulanması durumunda, Osmanlı yumruğunun Ermeni kafasına mağlup olacağını”¹⁸ yazmak suretiyle not ediyordu.

Tanzimat çerçevesinde, hepsi olmamakla birlikte bazı Osmanlı aktörle-

18 İstanbul büyükelçisinden (Wangenheim) şansölyeye (Bethmann Hollweg) rapor, 23.11.1913, PA-AA/R14082/MF7105/74-84. Krş. “Germany and the Armenian genocide of 1915-17”, *The Routledge History of the Holocaust* içinde, s. 30-44, burada s. 55.

ri eşitlikçi bir çoğulculuktan söz etmişti. Bu aktörler, yüzlerini eşit haklara sahip çok dilli ve çok dinli, (etnik) dinsel cemaatlerin teritoryal özerklik haklarını da kapsayan bir birlikte yaşamı güvence altına alan bir Osmanlı hukuk devletine doğru dönmüşlerdi. Bu bağlamda 1856 Islahat Fermanı, 1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ve 1876 Kanun-i Esasi'si sayılabilir. Bu reformlarda, her ne kadar baskı altında gerçekleşmiş olsa da, Batı'nın kazanımlarının geç Osmanlı Devleti tarafından orijinal şekilde kabul edilmesi söz konusudur. Kendi reformunu arayan geç Osmanlı devleti, yeniçağ boyunca dinsel ve dinsel olarak geniş ölçüde homojenleşmiş olan 19. yüzyıl milli Avrupa devletlerinden ciddi şekilde ayrılıyordu. Geriye dönük bakıldığında Osmanlı reform çabası bazı noktalarda avangart, hatta ütöpik bir görünüme sahipti.

Reform devletinin en fazla yatırım yaptığı Balkanlar'daki savaşlar ve kayıplar, Tanzimat ilkelerini suçlu duruma düşürüyordu. Buna bir de yerel efendilerin ve reform karşıtlarının kısmen kendi konumlarını güçlendirmekte kullandıkları muazzam bir muhacir sorunu eklenmekteydi.¹⁹ Müslüman emperyal seçkinler, Sultan Abdülhamit döneminde yeni bir Müslüman-Osmanlı milliyetçiliği anlamında İslamcılıktan yana tavır almaya başlamışlardı. Bilhassa 1878 Berlin Konferansı'nın Balkanların büyük kısmının eşitlikçi çoğulculukla pek az ilgisi olacak şekilde etnik milliyetçi düzen tasavvurlarıyla imparatorluktan ayrılmasıyla sonuçlanmasının ardından, Tanzimat hedefleri bu seçkinlerin gözüne artık uygulanamaz ve hayali görünüyordu. Bu seçkinler arasındaki radikal güçler, genellikle olay yerindeki camilerde daha önce sözü edilen 1895 sonbaharı pogromlarını örgütlediler. Birkaç haftalık bir süre zarfında on binlerce Ermeni erkeği yalın kılıç öldürüldü ve muazzam bir mülkiyet transferi gerçekleşti. Yeni İslamcılık, bu kitlesel cinayetler ve zorla ihtidayla bağı oranında büyük bir suçun altına girmiş bulunuyordu.²⁰

1907 yılında Jön Türkler ile Ermeni siyasetçiler arasında başlayan ittifak, birlikte örgütledikleri 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra propagandasını yaptıkları eşitlikçi, çok milletli bir hukuk devleti hedefine sahipti. Bu hedefin turnusol kâğıdı ve püf noktası, diğerlerinin yanı sıra 1895 yılında gasp edilen arazileri Ermeni köylülere geri vermek, dolayısıyla Müslüman, yani yerel Kürt beylerini kanun namına durdurmakta (ancak hukuk aygıtı-

19 Krş. Oktay Özel, "Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)", *Middle Eastern Studies* 46-4 (2010), s. 477-496.

20 Krş. Selim Deringil "'The Armenian Question Is Finally Closed': Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897": *Comparative Studies in Society and History* 2009; 51(2) içinde: s. 344-371. Yazarın 1990'lı yıllarda yayınladığı ve yaralı nokta bakımından oldukça çekinceli yayınlarından bu açık sözlü makalesine doğru izlediği yol oldukça açıklayıcıdır.

nın zayıflığından ötürü bu yargı yoluyla değil, idari yolla yapılacaktır). Ancak bu sınav çeşitli sebepler yüzünden başarılı olamadı. Bu toprak meselesinden yoğun bir şekilde etkilenmiş olan Erzurum vilayetinde 1909-1911 yılları arasında vali olarak görev yapan Celâl Bey'e göre, devlet bu konuya gereken gayretle yaklaşmamıştı. O ve *Tanin*'de çalışan gazeteci Ahmet Şerif gibi bazı başkaları, vilayetlerde yaşayan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet devletine, daha önce Tanzimat'ın reform devletine olduğu gibi, sıklıkla Müslüman komşularından daha olumlu yaklaştıklarını tespit ediyorlardı. Çünkü toplumun daha zayıf yerel halkası olarak iyi işleyen bir hukuk devletine daha fazla muhtaçtılar.²¹ Ortalamanın üstündeki eğitim ve örgütlenme olanaklarıyla, misyonerler ve diplomatlar gibi yabancı aktörlerle de temas halinde, devletin kendilerine sağladığı haklar hakkında bilgi sahibiydiler ve bunları kullanmak da istiyorlardı – modern öncesi bir imtiyazlılık düşüncesiyle yetişmiş olan komşularının sözcülerinin ve devletteki çok sayıdaki gücün bundan hiç hoşlanmamasına rağmen. Onların gözünde Ermeniler Berlin Konferansı'ndan bu yana yurt dışından yönetilen anti-Osmanlı ve anti-İslam bir komplonun parçasıydılar.²²

Ermeni Taşnaksütyun Partisi 1912 yazında devrimci “kardeşleriyle” –birbirlerine bu şekilde hitap ediyorlardı– ittifakını hayal kırıklığıyla sona erdirirken, başta Osmanlı mebusu, yazar ve hukukçu Krikor Zohrab olmak üzere Ermeni temsilciler hemfikir olarak hemen aynı yıl içinde uluslararası diplomasiye başvuruyorlardı. Bunun anlamı, Ermeni ortaklar bir yandan Berlin Anlaşması'nın imzacı devletlerini devreye sokarken, mevcut işaretlere ve akılcalığa uygun olarak bir Osmanlı reform ve hukuk devleti hedefini korumaya devam ediyorlardı. Ancak aynı şeyi 1912/13 Balkan Savaşları nedeniyle dehşete kapılmış olan Jön Türk ortakları için söylemek mümkün değildi. Onlar için, Ermeni temsilciler kırmızı çizgiyi –egemenliğinin dokunulmazlığını– hiçe sayıyorlardı. Jön Türkler, karşı hamle olarak, Ege kıyılarında Hıristiyanlara yönelik ilk tehcir hareketlerini örgütlerken, Doğu Vilayetleri'nde Abdülhamit'in aşiret liderleriyle olan ittifakını ve Abdülhamit'in harekete geçirdiği İslamcı güçleri yeniden canlandırdılar. Bu faaliyetleri yeni Türkçülük ideolojisinden ve Birin-

21 Celâl Bey, “Ermeni vakayî'i, esbâb ve tesirâtı”, 6., 8. ve 9. Rebiülevvel 1919 tarihli Vakıf, transkripsiyonu 30 Temmuz 2010 tarihli *Agos*'ta bulunmaktadır; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Yay. Mehmed Ç. Börekçi, Ankara: TTK, 1999: 185-187; Ohannes Kılıçdağı, “The bourgeois transformation and Ottomanism among Anatolian Armenians after the 1908 revolution,” master tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005; Hans-Lukas Kieser, “Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et Kurdes (1839-1915)”: *Etudes rurales* Nr. 186 içinde, Ocak 2011.

22 Krş. Jelle Verheij, “Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895”, Joost Jongerden ve Jelle Verheij, *Social relations in Diyarbakir, 1870-1915* içinde, Leiden: Brill, 2012, s. 85-146, bilhassa Diyarbakır'daki bir Ermeni karşıtı komite tarafından padişaha hitaben kaleme alınmış olan 4 Kasım 1895 tarihli yazı etrafında dönen tartışma, s. 124-129.

ci Balkan Savaşı'nın intikamı düşüncesinden besleniyordu.²³ ITC kurucularından, dönemin Karesi mutasarrıfı ve sonrasının Diyarbakır valisi Dr. Reşid'in Hristiyan karşıtı radikalleşmesi bu bağlamda oldukça aydınlatıcıdır.²⁴ Jön Türklere ve İstanbul'daki Alman diplomasisine yakın duran sosyalist Alexander Parvus-Helphand'ın ifadesiyle, devlet ilerici Ermeni güçleriyle dürüst bir işbirliği içine girmektense, Kürt aşiret liderlerini silahlandırmayı ve işledikleri suçları cezasız bırakmayı tercih etmişti. “Çünkü hükümet Müslüman olmaları hasebiyle Kürtleri devleti taşıyan unsurlardan biri olarak değerlendiriyordu.”²⁵ Sallantıdaki hükümet bu esnada Ruslarla işbirliği yapma tehdidi savuran ve hükümetin her türlü ceza takibatından ve Ermeni mülklerini geri alma taleplerinden vazgeçmesini isteyen nüfuzlu Kürt liderlerinin baskısı altında bulunuyordu. Fakat 1916'ya kadar, Rusya hükümeti Doğu Vilayetleri konusunda ne Ermeni otonomisini ne ilhakı uygundu.²⁶

Bazı Ermenilerle Jön Türkler arasında 1912 yazından dünya savaşının ilk yılına kadar aralıklara hâlâ devam eden işbirliğine dair ayrıntılı tarihsel ve biyografik araştırmalara halen ihtiyaç vardır.²⁷ Ancak şunu biliyoruz ki, Jön Türk Komitesi'nin lider üyeleri Ermeni ortaklarının aksine Rusya'ya karşı dünya savaşına katılmayı istiyorlardı. Yeni araştırmalar sayesinde, Türk çevrelerinde Enver Paşa gibi bireylerin ötesine uzanan güçlü, sosyal-Darwinist temelli bir savaş arzusunun bulunduğunu biliyoruz. Savaş çok kimseye bir kurtuluş yolu olarak görünüyordu.²⁸ Bir anda devletin –hukuk devleti olsun ya da olmasın, yabancıların karışmadığı güçlü bir devlet– egemenliği hedefini gerçekleştirmenin tek imkânı olarak değerlendirilmeye başlamıştı savaş.²⁹ Düyun-u Umumiye'nin, kapitülasyonların ve yabancı ülkelerin iştirakiyle kısa bir süre önce imzalanmış bulunan reform planı da dahil olmak üzere

23 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletisim, 2008, s. 191-225.

24 Krş. “From 'patriotism' to mass murder: Dr. Mehmed Reşid (1873-1919)” başlıklı yazım, in: Ronald G. Suny, Fatma M. Göcek, Norman Naimark (Yay.), *A question of genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2011, s. 126-149.

25 Parvus, “Armenische Wirren”, 8 Ocak 1913, Eduard Bernstein Papers, G 354, International Institute of Social History, Amsterdam.

26 Michael A. Reynolds, *Shattering empires: the clash and collapse of the Ottoman and Russian empires, 1908-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 46-81, 140.

27 Krş. Dikran M. Kaligian, *Armenian organization and ideology under Ottoman rule: 1908-1914*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2009, Ali Suat Ürgüplü, “An İttihadist with a Difference: Mustafa Hayri Efendi and his Career”, Paper, Zürih Üniversitesi'ndeki *Türkey 1908-1914: biographical approaches*, başlıklı ve 13 Kasım 2008 tarihli toplantıda aktarılmıştır.

28 Krş. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918). Propagandanın Millî Kimlik İnşasına*, İstanbul: İletişim, 2004; Mustafa Aksakal, *The Ottoman road to war in 1914: the Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

29 Krş. Cemal Paşa, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, München: Drei Masken Verlag, 1922, s. 353-54.

her türlü reform düzenlenmesinin kaldırılması da buna bağlıydı. Avusturya askeri ataşesi ve harp nazırı Enver Paşa'nın arkadaşı General Pomiankowski'ye göre, yukarıda sayılan hususların ve Ermeni meselesinin ortadan kaldırılması, Jön Türk rejimi üzerinde Üçlü İttifak'ın yanında dünya savaşına girmesi için "önemli ölçüde baskı" yapan bir etki oluşturuyordu.³⁰ Kaçınılmaz savaş söylemi ise dönemin Avrupa'sında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da ana motif halini almıştı.³¹

Yumrukla verilen cevap

Rejim (hükümet ve Jön Türk Merkez Komitesi) kendi egemenlik tasavvurları adına, geç-Osmanlı dönemi modern hukuk devleti hedefi de dahil olmak üzere, hem uluslararası hem de Osmanlı hukuk kavramlarını ortadan kaldırmaya hazırdı. Bunu gerçekleştirmek için uygun anı, yani Temmuz 1914'te *Belle Epoque* diplomasisinin çökmesini değerlendirdi. Bir Osmanlı-Alman savaş ittifakı için yaptığı baskı haricinde, rejimin bu kriz üzerinde doğrudan etkisi yoktu. Silahlı tarafsızlığı ise asla geçerli bir seçenek olarak görmüyordu.³² Enver'in 1914 sonlarında Sarıkamış'taki Kafkas seferi felaketini, geleceğe dair erken bir uyarı olarak okumak mümkündü. Ancak rejim bu noktada durmak yerine, işleri çığırından çıkartacak başka adımlar attı. Önce Kuzey İran'da benzer şekilde başarısız olan bir operasyon yaptı, ardından da Doğu Vilayetleri'ndeki Hıristiyanların tehcirini ve katlini örgütledi; Trakya da dahil olmak üzere, Küçük Asya'nın tamamında Ermeni varlığının imhası buna doğrudan bağlanıyordu. "Ermeni tehciri bir felaket olacaktı ve Osmanlı yetkilileri emri verdikleri andan beri bunu biliyorlardı," bu bağlamda söylenebileceklerin aşarısındır.³³ Profesyonel tarih yazımı, Ermeni katliamı gibi büyük bir olayı, aynı bağlamda Küçük Asya'nın demografik ve ekonomik olarak zorla Türkleştirilmesini, bununla birlikte de bazı lider zihinlerde çok erken dönemlerde somutlaşmış, sonunda da genellikle kaotik ve tepkisel olarak ortaya çıkmış görünen, ancak 1915-17 yıllarında bir bütün olarak etkili ve hedefe yönelik olarak uygulanmış olan fikirlerin izlediği uzun merhaleleri, bazı öncüler haricinde ancak 20. yüzyılın sonunda ayrıntılı olarak araştırmaya başladı. O dönemde yaşayan bilgi sahibi pek çok kişi için burada in-

30 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich: Amalthea-Verlag, 1928, s. 162-63.

31 Krş. Holger Afflerbach ve David Stevenson (Yay.), *An improbable war: the outbreak of World War I and European political culture before 1914*, New York: Berghahn Books, 2007.

32 Krş. Hanioglu, *Late Ottoman Empire*, 4.

33 Hilmar Kaiser, "Regional resistance to central government policies: Ahmed Djemal Pasha, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer of 1915", *Journal of Genocide Research*, 12: 3 (2010), s. 184.

sanlığa karşı işlenmiş bir suç söz konusuydu ve en üst düzey Osmanlı makam sahipleri de Ermenilere karşı yapılan bu canice muameleyle kendi devlet ve milletlerinin onurunun lekelenmesini düşünüyorlardı. Bunu en açık şekilde Vehip Paşa ifade eder.³⁴

Türk millî devleti, bunu ikrar etmeksizin, bu savaş iç siyasetinin hasılâsı üzerine inşa edildi. Jön Türk rejiminin teritoryal savaş hedefleri 1914 yılında henüz belirsizdi. İmparatorluk siyasetinde, Anadolu merkezli Türk etno-milliyetçiliği ile yayılımcı Pantürkizm arasında gidip gelen Türkçülüğün kudretli ideolojik sicili kendisini belli etmekteydi. Bu sicil, eğitilmiş genç seçkinlerin siyasi düşüncelerine, o zamanlar için modern algılanan ırkçı (*völkisch*) unsuru dahil etmişti. Aralarında Balkanlardan gelen pek çok muhacirin de bulunduğu bu eğitilmiş genç seçkinler, kaybedilen Birinci Balkan Savaşı'ndan bu yana Anadolu'yu "Türk yurdu" olarak talep ettiler. Kulüplerinde ve yazılarında, üzerinde yeni Balkan devletlerinden daha radikal bir şekilde bir "Türk milleti" inşa edecekleri sosyal, ekonomik ve eğitimsel bir devrimin çağrısını yapıyorlardı.³⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra bu Türkçülerden biri, milliyetçilerin en önemli dergisi *Türk Yurdu*'nda "... ve artık yeni Türkiye'nin temelleri kurulurken bütün ilim, bütün hakikat süngünün ucunda parlıyordu ve Türk kavmi safsata ve hezeyana mantıkla değil, yumrukla cevap verecekti, verdi. Artık biz bizeyiz. [...] Türk Ocağı'nın sevindiğini görmek isteyen gözler sevindi, yıkıldığını dileyen vücutlar yıkıldı ve ocak parladı,"³⁶ diye yazıyordu mutlulukla. Bu satırlar "milli kurtuluşa" dairdi. Aynı zamanda radikal bir Türkçülüğü, çağın sosyal-Darwinist ruhunu, ırkçı anlamda "arı" bir toplumu teneffüs ediyor ve bu amaçla uygulanmış olan kitlesel şiddeti olumluyorlardı. Türkçülüğün bu özelliği eğitim azmi, halk eğitiminin ve sanayileşmenin olumlanması, temel hukukî ve sosyal reform-

34 Raymond Kévorkian, "Facing responsibility for the Armenian genocide? At the roots of a discourse that legitimizes mass violence", H. H. Kieser ve Dominik J. Schaller (Yay.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* içinde, Zürih: Chronos, 2002, Kieser (Yay.), *Turkey beyond nationalism*, London: I.B. Tauris, 2006 içinde, s. 119-20. Krş. ayrıca Cemal Paşa'nın şansölyeye gönderdiği açıklama PA-AA/R14087, Max von Oppenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 29 Ağustos 1915, çevrimiçi olarak www.armenocide.de sitesinde, aktaran Kaiser, "Regional resistance", s. 192. Devletin icraatını kendi içinden, kendi hukuk diliyle tasvir etmek, hem de bunu İstanbul'un savaş sonrası mahkemelerinin aynasında değil de, doğrudan kendisiyle tartışarak yapabilmek için savaş rejimini izlediği siyaseti, örneğin Osmanlı hukukunu uygulaması veya ihlali bakımından incelemek, araştırma yapmayı özendirir.

35 Kieser, *Türklüğe İhtida*, s. 250-51.

36 "... ve artık yeni Türkiye'nin temelleri kurulurken bütün ilim, bütün hakikat süngünün ucunda parlıyordu ve Türk kavmi safsata ve hezeyana mantıkla değil, yumrukla cevap verecekti, verdi. Artık biz bizeyiz. [...] Türk Ocağı'nın sevindiğini görmek isteyen gözler sevindi, yıkıldığını dileyen vücutlar yıkıldı ve ocak parladı." Baha Sait, "Türkiye'de Alevi Zümreleri", *Türk Yurdu*, Eylül 1926, Yeni Basım, Ankara: Tutubay, 2001, Cilt 11, s. 105.

ların yapılması gibi aslında kendisinin de taşıdığı kurucu modern unsurları gölgeliyordu. Pantürkizm'in ve dünya savaşının tahrip edici yanlış yoluna sapılmamış, disiplinli bir şekilde Anadolu'da bir hukuk devleti hedefine öncelik verilmiş olsaydı, bu unsurlar çok daha kurucu bir rol oynayabilirdi. Bunun yanı sıra, gayrimüslim komşuların ve "Türk yurdu"ndaki binlerce yıllık mevcudiyetlerinin bu kadar gaddarca son bulmasını yabancılara ve kendilerine itiraf etmek istemediklerinden, yalanlar genç cumhuriyetin kuruluş tartışmalarına sızmaya başlamıştı. Devletin kurucusunun 1930'lu yıllarda Türk Tarih Tezi için gösterdiği hararetleli gayretler de bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü bu tez Küçük Asya'nın binlerce yıldan bu yana Türkler tarafından iskân edildiğini öne sürüyor, imha edilen toplulukların çok daha eski, gerçek mevcudiyetlerini gizliyor veya ufaltıyor, Türklüğün dünya uygarlığının beşiği olduğu propagandasını yapıyor, bu suretle de telafi edici bir görev üstlenmiş oluyordu.³⁷

Bir de aksi yönlü düşünelim: Gerçekleştirilebilir bir hedefe doğru yol alabilmesi için, Osmanlı siyasetinin Ağustos 1914 öncesinde ne gibi niteliklere sahip olması gerekirdi? Muhtemelen önce emperyalist devlet gücünün "kurtarılması" (ya da hayali yayılcılığı) ile hukuk devleti ve halk egemenliği arasında bir tercih yapması gerekirdi. Eğer ikinci seçenekte karar kılmış olsalardı, hedefe ulaşmak için kansız bir "sağlıklı küçülmeye" hazır olmaları gerekirdi. İmparatorluğu kurtarmak için savaşa girmek pahasına Almanya'nın yanında yer alma düşüncesinin, verilecek bu temel karardan bir yayılcılık hayaline kaçmak anlamına geldiği ortaya çıkmıştı. Jön Türklerin savaş propagandası Ağustos 1914'ten bu yana gerçeklerle ilgisi olmayan beklentileri körüklüyordu. Bir yandan coşkulu Türkçü ve Pantürkçü kavramları, öte yandan da Alman şarkiyatçılarla işbirliği halinde Panislamcı kavramları öne çıkartıyordu.³⁸ Böylelikle Anadolu Ermenilerini kendi ülkelerinde önce örtülü, birkaç ay sonra da açıkça ölüm tehdidi altında bulunan yabancılara dönüştürüyordu. İttifak ortağı Almanya ise o dönemde daha kısa bir süre önce kabul ettiği reformların arkasında duracak omurgaya sahip değildi. Anadolu'daki diğer gayri Sünnilerin de bel bağladığı Ermeni reformları umutlarının Ağustos 1914'teki yitiş hızı, Doğu Vilayetleri'ndeki Hıristiyanların aynı aydaki genel seferberlikte bilhassa ağır yaptırımlara uğramalarından ötürü de baş döndürücüydü.

Elbette 1914 yılında *Belle Epoque*'un "Eski Dünya"sı genel olarak büyük

37 Kieser, *Türklüğe ihtida*, s. 213-28.

38 Hanioglu, *Late Ottoman Empire*, 179; Köroğlu, *Türk edebiyatı*, s. 155-69; Gottfried Hagen, "German heralds of holy war: Orientalists and applied oriental studies", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, cilt 24, sayı 2 (2004): 149-50; Tekin Alp, *Türkismus und Pantürkismus*, Weimar: Kiepenheuer, 1915, s. 53.

bir düşüş içindeydi. Ancak kendilerini ve devletlerini güç siyaseti bakımından dipte gören ve dünya savaşını yükseliş için tek şans sayan aktörler için o zaman daha bir düşüş söz konusu değildi.

Modern “Eski Dünya”nın felaketi

Küresel bir tarih yaklaşımı için George Kennan tarafından oluşturulan *tohumsal felaket* (seminal catastrophe) kavramına, Avrupa'nın ilksel felaketi'ne (Urkatastrophe) eleştirel olarak değinmek uygun olacaktır.³⁹ Kennan'ın Birinci Dünya Savaşı için kullandığı bu kavram, tarihçiler tarafından uzun süre yanlış olarak sadece Avrupa'yla sınırlandırıldı. Balkan savaşları ve 1917/18 sonrasında Rusya'da ve Osmanlı dünyasında yaşanan şiddet, doğrudan savaş bağlamında genellikle dikkate alınmadı. Gerçekte ise Birinci Dünya Savaşı ve ona dahil edilen diğer savaşlar Avrupa'nın, Batı Asya'nın ve Kuzey Afrika'nın felaketi idi. Hemen hemen beş yüz yıla dayanan, büyük ölçüde emperyal siyasi tabloyu, en kalıcı şekilde Osmanlı dünyasında olmak üzere altüst etti.

Osmanlı dünyasının ve Rusya'nın yaşadığı büyük felaket, kendi vatandaşlarından oluşan büyük grupların savaştaki iç düşman veya devrim düşmanı olarak ilan edilmesi ve ortadan kaldırılması nedeniyle nitelik olarak Avrupa'nın diğer yerlerinde yaşananlardan daha farklıydı. Batı Avrupa'da savaş esnasında “dost” ve “düşman” milli devletler temelinde tanımlanırken, Osmanlı İmparatorluğu ve Sovyet Rusya'daki iktidar sahipleri, kendi vatandaşlarına karşı onları etnik-dinsel veya sınıf aidiyetine göre ayrıma tabi tutan cepheler oluşturmuşlardı. Bu, Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'nda yaşayacağı ırk biyolojisi temelindeki tasfiyenin ve daha da büyüyecek felaketin bağlantı halkasıydı. Bu arada nasyonal sosyalistlerin kimin Yahudi olduğuna veya olmadığına dair verdikleri kararın büyük ebeveynlerin kaydedilmiş olan dini aidiyetine göre gerçekleştiğini belirtmek gerekir; devletin insanları diğerlerinden ayırmasında ve ölüme göndermesinde kullanılan tek ölçüt, kalıtsal olarak değerlendirilen bir din aidiyetiydi – o ölçüt bu kadar katı bir şekilde ele alınmamakla birlikte, Jön Türk savaş rejiminde de aynı uygulama söz konusuydu.

Savaşın, dünya savaşının ve devrimin yıkıcı bir şekilde birbirine bağlanması bir bütün olarak *felaket tohumlarını* belirlemektedir. Türkiye örneğinde (pan)Türkçü “sağ devrimcileri”,⁴⁰ bir “millet”, bu milletin “millî ekonomisi”

39 George F. Kennan, *The decline of Bismarck's European order: Franco-Russian relations, 1875-1890*, Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1979, s. 3.

40 Bu kavramsallık için bkz. H. Kieser ve Dominik J. Schaller (Yay.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* içinde, Zürich: Chronos, 2002, s. 11-80.

ve Pantürkçü bir imparatorluk hayalini de içeren (sonra bundan çok çabuk vazgeçilmiştir) bir devlet için mücadele ediyorlardı. “Millet”i giderek artan oranda sadece Türk-Müslüman kavramıyla ele alıyor ve bu dışlamayı gayrimüslimlere yönelik sınıf mücadelesi sedalarıyla birleştiriyorlardı. Sağdan ve soldan dünyayı değiştirmek isteyen şiddet yanlıları, 20. yüzyılın erken döneminin Eski Dünyası’nda devrim kavramını kullanıyorlardı. Bu potansiyelin hükümetler tarafından ideolojik çukurların her iki yakasında örgütlenebilirliği olmasaydı, ilk topyekûn savaş da mümkün olmazdı.

1910’dan beri dünya savaşı ve dünya devrimi vaaz eden Alexander Parvus Helphand, bunun mükemmel bir örneğidir. Rusya’da büyüyen Helphand, Basel’de aldığı doktorasından sonra sosyalist bir teorisyen ve aktivist olarak vatani kabul ettiği Almanya’da şöhret sahibi oldu. 1910-15 yılları arasında İstanbul’da yaşadı ve savaş için önem taşıyan ürünlerin ticaretini yaparak zengin oldu. Jön Türk ve Türk gazetelerinin daimi yazarı olarak milli iktisat anlayışına ve –Alman sosyalistlerine yönelik yayınlarında da– düşman Rusya imgesine radikal katkılarda bulundu. Parvus, dünya savaşının kader olduğunu düşünüyor ve Almanlarla Türklerin birlikte savaşa girmelerinin propagandasını yapıyordu. Alman liderliği, Parvus’u kendi çıkarları için kullanabileceği kararına vardı ve 1915 başlarında yaptığı öneriye uygun olarak 1917’de Lenin’in Zürih’ten St. Petersburg’a dönüş yolculuğunu organize etmesine izin verdi. Parvus, dünya savaşını bir dünya devrimi için kullanabileceğine inanıyordu. “Bu nedenle savaşın kendisini taktikimizin çıkış noktası yapıyorum. Her şeyden önce Çarlığın askeri gücünün [...] devrilmesi gerekiyor. Bunu sağlamak için de Alman Genelkurmayı’nın oluşturduğu kusursuz ordu örgütlenmesini kullanmak lazım,” diye yazıyordu Eylül 1915’te. Dünya savaşı ve dünya devrimi azmiyle yanan Parvus, “insanlığın ilerlemesi” için verdiği mücadelede “zayıflara ve acizlere acımayı” kendisine yasaklamıştı. İnsanlığın ilerlemesi onun için soyut, kabul edilebilir bir insan imgesinden kopmuş bir kavram olarak kaldı. Parvus sosyalizmi, milliyetçiliği, militarizmi, jeostratejiyi, devrimi ve topyekûn savaşını “dünya devrimi” hayallerine bağlayan ipleri 1917’ye kadar güçlü bir şekilde çekmeye devam etti – bu Eski Dünya için, özellikle de Almanya için çok uğursuz bir karışımды.⁴¹

Antik Akdeniz Dünyası’ndan kaynaklanan Eski Dünya 16. yüzyıldan itibaren en büyük kara devleti olarak güneydoğusuna sahip olan Osmanlı İmparatorluğu ile birbirlerine düşman devletlerin dünyayı ele geçirmeye ha-

41 Krş. M. Asım Karaömerlioğlu, “Helphand-Parvus and his impact on Turkish intellectual life” *Middle Eastern Studies* 40, 6 (2004) içinde, s. 145-65 – ancak Parvus’a duyulan belirgin bir hayranlıkla – ile kendi makalem “World War and World Revolution. Alexander Helphand-Parvus in Germany and Turkey”, in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12-2 (Ilkbarhar 2011), s. 389-413.

zırlandığı, mezheplere bölünmüş bir Avrupa'dan oluşuyordu. Bu yayılma ve Osmanlı-Avrupa diyalektiği 19. yüzyılın sonunda nihai aşamasına ulaştı. Emperyalizmin kabardığı bu kritik dönemde Eski Dünya bütünleştirici bir siyasi projeden yoksundu.

18. yüzyılın aydınlanmacılığı, insan soyunun birliğine dair aydınlanmacı ütopyaya bağlı kalmak yerine sosyal-Darwinizm'den mustarip olan bir milli devletler çağına açılmıştı. Avrupa, yayılmacılığını eşitlikçi küresel hukukla taçlandırmak ve geri çekilmek yerine, 1910'lu yıllarda topyekün savaşına dönüşen bir güç mücadelesinde kendisini parçalıyordu.⁴² Aynı zamanda yüzlerce yıllık bir diyalektiğin sonu olarak bir reform postülası anlamında barışçıl bir Osmanlı-Avrupa sentezi de gerçekleşmemişti. Yeniçağ Avrupa'sında bir insanlık ve insan hakları özlemi ortaya çıkmış, ancak 1914'te sosyal-Darwinizm mantığına kurban edilmişti.

İçe yönelen bir sosyal-Darwinizm mantığına ise başka hiçbir yerde, başında 1913'ten beri genç komitacıların tek parti diktatörlüğünün bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu kadar radikal bir şekilde kulak verilmemişti. Anlam ve önemini yumuşatmış olsa da, Enver Paşa 10 Ağustos 1915'te konuyu kesin bir dille ifade ediyordu. "Biz kendi iç düşmanlarımızla başa çıkabiliyoruz. Almanya'dakiler ise bunu başaramıyor. Bu nedenle biz onlardan daha güçlüyüz. Bu yüzden hiçbir yabancıнын Ermenilere yardımseverlik göstermesine müsaade edemem."⁴³ Eski Dünya, Birinci Dünya Savaşı'nda çökmekteydi. "Yeni Dünyalar"ın taşıyıcıları, 20. yüzyılın yerle bir olmuş Eski Dünya'sı için de ölçüt oluşturmuş olan hâkim ideolojileri yayımladı: ABD'nin liberalizmi ve Sovyet Rusya'nın sosyalizmi. Kemalizm, krizdeki Eski Dünya'nın üçüncü, anti-liberal bir ideolojik yöneliminin bir parçasıydı. Ancak örneğin dış siyasetteki kendini-kısıtlama ve bir "demokrasi özlemi" gibi bunun ötesine işaret eden unsurlara da sahipti. Sonuncusu onlarca yıllık hukuk devleti hedefine ve Ermeni yurttaşlarla birlikte yok olmuş olan halk ege-menliğine işaret ediyordu.

Yeniçağa ait yüzlerce yıllık gelişmeler, yeni küresel rolleri ortaya çıkar-mıştı: Sovyet dünya misyonunun arkasında Rusya'nın evrensel bir mesaj bilinci bulunuyordu. Bu bilinç kendisini 16. yüzyılda Avrupa sapkınlığının ve İslam yayılmacılığının karşısında Hıristiyanlığın Ortodoks kalesi, ayrıca 19. yüzyılın başlarında Avrupa'yı Napolyon zulmünden kurtarmanın ifadesi olarak ortaya çıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte ABD ilk defa Eski Dünya'nın siyaset sahnesine çıktı. ABD'nin dini ve siyasi seçkinleri, *Belle*

42 Krs. Zürihli tarihçi Samuel Zurlinden'in çağdaş yorumu, *Der Weltkrieg: vorläufige Orientierung von einem schweizerischen Standpunkt aus*, Zürich: Orell Füssli, 1917-1919. Zurlinden dünya savaşını sosyal-Darwinizm arka planında yorumluyordu.

43 Aktarıldığı yer *Iskalanmış Barış*, s. 586.

Epoque Avrupa'sının aksine, dünyaya barış getirme misyonuna sahip olduklarına inanıyorlardı. Bu misyon bilincinin kaynakları, Avrupa'nın dini hoşgörüsüzlüğünü arkalarında bırakmış olan 17. yüzyılın göçmen topluluklarına uzanıyordu. 18. yüzyıldan sonra da modern aydınlanmacılıkla bireysel İncil inancının bir sentezini içermekteydi. Bu sentezde tanrının yeryüzündeki krallığına –daha doğrusu, Calvinist anlamında, İsa'nın cumhuriyetine, yani “Millenyum” a– uzanacak bir insanlık tarihinin kehanetvarî tarihi bulunuyordu. Seküler ifadeyle bu ütopya küresel ilerleme, demokrasi ve dünya barışı, ayrıca bireysel özgürlük, mutluluk ve insan hakları anlamına geliyordu. Millenyumculuk ve modernliğin bu sentezi,⁴⁴ kapitalizm de dahil olmak üzere, siyasi ve ekonomik liberalizmle birlikte 20. yüzyıl Birleşik Devletler Amerika'sının küresel başarısı ve sonuçları bugün açıkça görülebilen ideolojisini oluşturuyordu.

Millenyumculuk ve modernlikten doğan: Protestan Yakın Doğu Misyonu

İskalanmış Barış geç-Osmanlı döneminde Doğu Vilayetleri'nde yaşanan gelişmelerin maddi nedenlerini olduğu kadar, ideolojik ve dinsel diyalektiğini de araştırmaya çalışmıştır. Bunu yapmak için aralarında Protestan ve Katolik misyonlarının da bulunduğu bir arşiv yelpazesini kullandı. En önemli kaynaklar Amerikan Yakın Doğu Misyonu'nun arşivlerinden alındı. Bu arşivlerin kullanılmasının pek çok nedeni vardı. Bunlar Osmanlı vilayetlerindeki ve kırsal alandaki yaşama çok çeşitli açılardan bakabilen zengin içerikli ve kolay erişilebilen yegâne arşivlerdi. Ayrıca bu kaynaklar genellikle tecrübeli, ülkeyi tanıyan, kısmen kuşaklardır bölgede yaşayan, dil bilen, konuları geniş bir şekilde ve siyasi sansüre uğratmadan aktaran gözlemciler ve aktörler tarafından kaleme alınmış raporlardı. Takdir edileceği üzere Protestan millenyumculuğu ve modernizminden esinlenmiş bir içeridekiler-dışarıdakiler perspektifine sahiptiler ve yine takdir edileceği üzere misyona duydukları inancın ve teveccühün onaylanması beklentisi içinde olan bir topluluğa –ABD'deki cemaat ve dünya Protestanlığı– hitap ediyorlardı.

İlk denizaşırı Birleşik Devletler Amerika'sı misyonu olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), 1810 yılında Boston'da, Yeni İngiltere'nin doğu kıyılarında genç ABD cumhuriyeti vatandaşları tarafından kuruldu. Bir yandan kendi ülkelerindeki adaletsizliklere –sürmekte olan kölelik, Kızılderililerin sürülmesi, kadınların konum-eleştirel yaklaşırken, öte yandan küresel geleceğe umutla bakabiliyorlardı.

⁴⁴ Bununla ilgili daha detaylı bilgi için *Nearest east. American millennialism and mission to the Middle East*, Philadelphia, New Jersey: Temple University Press, 2010, s. 15-33.

ABD'nin kuruluşundan ve Fransız Devrimi'nden sonraki yakın tarih, onların gözünde daha başka köklü değişiklikler de vaat ediyordu. Bu değişiklikler *İncil*'in vahyinde müjdelenen İsa'nın modern barış krallığının/cumhuriyetinin dünya çapında gerçekleşmesini sağlayacaktı. Tarihi olumlu bir şekilde değiştirecek bu gelişmeler insanların güçlü faaliyetlerine ve onları tarafsız hayırseverliğe muktedir kılan bireysel bir inanca bağlıydı. Bilim, teknik, hukuk ve demokratik toplum öğretilerindeki yeni kazanımlar sayesinde, koşullar tarihte görülmedik şekilde uygundu. İnsanlar bu tarih, insanlık ve birey görüşüne kazanılmalı ve gerçekleşmesi ümit edilen küresel gelişmelerin aktörleri haline getirilmeliydi. Bu misyoner öncüler, ütopyik görüşlerle Batı'nın en yeni kazanımlarından esinlenen pragmatik projeleri bir arada götürüyorlardı.

Tümüyle bağımsız bir örgüt olmasına rağmen, ABCFM ve mesajı aslında 18. yüzyıldan beri var olan ve pek çok yeni misyon topluluğunu bünyesinde barındıran gayri resmi bir "Protestan Enternasyonal"ın parçasıydı. Bu misyoner Protestan Enternasyonal aslında "Calvinist Enternasyonal" olarak bilinen, bazı kısımları "Hugenot Enternasyonalı" olarak da adlandırılan erken yakın çağa ait bir ağdan ortaya çıkmıştı.⁴⁵ Kendilerini dünyaya dağılmış ikinci bir İsrail kavmi olarak gören kaçaklar ve mülteciler bu enternasyonalde önemli bir rol oynuyorlardı. Böylelikle resmi Sosyalist Enternasyonal'ın 1889'da kurulmasından uzunca bir süre önce, büyük bir azimle modern bir millenyum ya da küresel barış ve adalet krallığı –yani federal cumhuriyete benzeyen, insanlığa tam inanç ve ilahî sevgi içeren küresel bir düzen– kurmak isteyen ütopyik eylemcilerin ulus-aşırı bir ağı mevcuttu. Karl Marx'ın diyalektik-materyalist bir tarihin son noktası olan sınıfsız toplum tasavvuru, bir millenyum vahyinin radikal sekülerleştirilmiş versiyonu olarak düşünülebilir. Her iki durumda da ideal hedef sömürü ve yabancılaşmanın değil, bireysel ve kolektif barışın hüküm sürdüğü ilerici bir topluluktan oluştu. Her ikisi de güçlü misyoneri hareketleri olan sosyalizm ve modern millenyumculuk Yeniçağın en güçlü tarihsel ütopyik evrensel ideolojileri olarak değerlendirilebilirler.

Bu iki ideoloji arasında bazı ortak noktalar olduğu kadar, bazı köklü farklılıklar da görülebilir. Eski Dünya'nın geleneksel aktörlerinden farklı olarak her ikisi de modernizmin eşliğinde Fransız Devrimi'nin getirdiği değişiklikleri olumluyorlardı. Hatta Marksistler bu devrimi sosyalist bir dünya devrimi için kendi eylemlerinin bir paradigması olarak içselleştirmişlerdi. Onlar

---

45 Krş. Herbert Lüthy, "Protestantismus, Kapitalismus und Barmherzigkeit", *Der Monat* 130-11 (1959): 14-25; Andrew Pettegree, Alistair Duke und Gillian Lewis (Yay.), *Calvinism in Europe, 1540-1620*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994; David E. Lambert, *The Protestant International and the Huguenot Migration to Virginia*, New York: Peter Lang, 2009.

kapitalist olarak gördükleri Britanya İmparatorluğu'yla mücadele ederken, Protestan Enternasyonal aynı imparatorluğu kendisine geçici bir eylem alanı sağlayan bir kap olarak görüyordu. Marksistler pek az sanayileşmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olarak pek az şey yapabilirken, Protestan Yakın Doğu Misyonu Osmanlı *İncil Ülkesi*'nde en başından beri dünyanın en vaadkâr toprak parçasını görmekteydi. Doğu Vilayetleri'nde sadece Ermeni gençliğinin küçük bir kısmı sosyalizme duyarlıydı; onlar da sosyalizmi milliyetçilikle birleştiriyor ve silahlı militanlıkları nedeniyle misyonerlerle anlaşmıyorlardı. Gerçi optimist millenyumculukları çerçevesinde kıyametvarî altüst oluşlar misyonerler için yabancı tasavvurlar değildi, ancak yine de herhangi bir şekilde şiddeti onaylamak istemiyorlardı.

Protestan Yakın Doğu Misyonu'nun temel düşünce ve çabalarından biri, mevcut egemenlik ilişkilerinin yıkıcı, ancak barışçıl bir şekilde altüst edilmesi, ya da yeniden planlanmasıydı. Protestan Amerikan tarihinde yaşanmış olan tecrübeler –mülteci olarak yapılan başlangıçtan, güçlü ve modern bir cumhuriyetin kurulması– inancın ve inşa azminin neler başarabileceğinin bir kanıtı olarak kuşaktan kuşağa aktarılıyordu. *İncil*'in modern millenyumcu okunuşuna göre, benzer bir durum parçalanmış, yersiz yurtsuz, varlıklarını kuytularda ya da hâkim toplulukların gölgesinde sürdürmeye devam eden ve dünyaya *İncil*'i kazandıran Yahudi halkı için de gerçekleşecekti. Yahudi kavmi o çok eski müjdelere uygun olarak millenyum yolunda bir kez daha tarihsel bir aktör ve faktör olacak, üstelik bu İsrail'in Filistin'de yeniden kurulmasıyla gerçekleşecekti. Ancak bu kehanetvarî okuyuşa göre, Yahudilik tarihte ve küresel olarak en güçlü etkiye sahip olan kişiliği, Nasıralı İsa'yı, her yönüyle ve tümüyle olumlu olarak kendisine mal edinceye kadar, kendine, özüne gelmeden modern bir Yahudi toplumunun yapıcı gücü *İncil* ülkelerinde daha tam harekete geçemeyecekti.⁴⁶ Bundan ötürü 1819 yılında Boston'dan Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yola çıkan ilk ABCFM misyonerlerinin dudaklarında “Yahudilerin Filistin'e iadesi ve İsa'ya kavuşması” sloganı vardı. Ancak “Yahudilerin Filistin'e iadesi ve İsa'ya kavuşması” (restoration of the Jews to Palestine and to Jesus) misyonunun somut olarak ne şekilde gerçekleştirileceği ve buna ilave olarak Müslüman çoğunluğun bu ütopya-

46 Rabbink Yahudiliğin üzerinde yükseldiği ve esas olarak zaman ölçümümüzün ilk beş yüzyılına ait olan Babil Talmud'u, *İncil*'in bir karşı anlatımı olarak İsa'yı bir büyücü, kâfir ve bir fahişenin çocuğu olarak karalıyor ve Yahudi liderlerinin Pontius Pilatus'un direnişine karşın İsa'nın idam edilmesini adil bir şekilde sağlamış olmalarıyla övünüyor. Uzun bir süre boyunca dürüst ve objektif olmadan ya da kötü niyetli olarak ele alınan bu meseleye dair yeni bir temel eser için bkz. Peter Schäfer, *Jesus in the Talmud*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2007. *İskanlanmış Barış* bağlamında ilgi çekici olan bir başka eski dönem Hristiyanlık karşıtı propaganda unsuru ise müminlerin ayın için toplandıkları esnada ışıkları söndürmeleri ve zina yapmalarındı ki, bu tam olarak Alevilere yönelik *mum söndü* ithamına karşılık gelmektedir (Justinus Martyrus'tan aktaran Schäfer, *Jesus*, 100).

ya ve İsrail'in yeni kuruluşuna (restoration of Israel) nasıl kazanılacağı belirsizdi. Bu yüzden ABCFM başlangıçtaki *restorasyonizm* düşüncesinden ayrılarak 1830'lu yıllarda Filistin'den Küçük Asya'ya ve Şark Hıristiyanlarının Osmanlı reform devleti çerçevesindeki modern bir *uyanış* stratejisine döndü. Daha önce yakın tarihte sonunun gelmesini beklediği Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'ni bu kez hukuk karşısında çoğulcu eşitlik, demokratikleşme ve din özgürlüğü umuduyla olumlumaktaydı.

Osmanlı Devleti'ne bu yeni ve nispeten olumlu yaklaşım, başka sebeplerle birlikte ABCFM'in ABD'de yaşadığı hayal kırıklığıyla ilişkiliydi. ABCFM 1830'lu yıllarda Andrew Jackson yönetiminin çıkardığı *Indian Removal*'a (Kızılderililer için çıkartılan tehcir ve iskan yasası – ç.n.) karşı verdiği kıran kırana mücadeleyi kaybetmişti. ABCFM, bundan ötürü, Kızılderililerle beyazlar arasındaki anayasanın ve *İncil*'in talep ettiği eşitliğin, aynı zamanda da desteklediği karma evliliklerin yakın bir tarihte gerçekleşeceğine dair umudunu yitirmişti.⁴⁷ ABCFM üyeleri kendi ülkesinde yaşadığı bu ağır hayal kırıklığından sonra dışarıya, bhusus Osmanlı dünyasına yönelik misyonlarına yatırım yapmayı daha fazla arzulamaya ve müjdesinin tohumlarının orada daha iyi yeşermesini umut etmeye başladı. Bundan ötürü ABCFM Tanzimat döneminde Doğu Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın ücra köşelerine kadar istasyonlar kurmaya başladı. Bunları aralarında yenilikçi kız okullarının da bulunduğu okullar, hastaneler, yüksek okulları ve imalathaneler izledi. ABCFM, Ussama Makdisi'nin tabiriyle bir geç-Osmanlı "ekümenik hümanizm" adacıklarının oluşmasına katkıda bulundu.⁴⁸ "Bu kolej, renk, milliyet, ırk veya din ayrımı olmaksızın tüm sınıflardan ve koşullardan insanlar içindir. Beyaz, siyah veya sarı; Hıristiyan, Yahudi, Müslüman veya dinsiz bir insan bu kuruma girebilir; üç, dört veya sekiz yıl boyunca bu kurumun avantajlarının keyfini çıkarıp, tek bir tanrıya, birden çok tanrıya inanarak veya hiçbir tanrıya inanmayarak buradan çıkabilir. Ancak bizim gerçek olduğuna inandıklarımızın ve bu inancımızın nedenlerini bilmeden bunlardan herhangi birinin bizimle uzun süre devam etmesi imkânsız olacaktır" diyordu ABCFM tarafından kurulan kolejlerden birinin müdürü, 1871 yılında.⁴⁹

47 H. Kieser, "Removal of American Indians, destruction of Ottoman Armenians. American missionaries and demographic engineering", *European Journal of Turkish Studies*, 7-2008, <http://ejts.revues.org/index2873.html>.

48 Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven. American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*. Ithaca 2007, s. 13, 187, 211.

49 Bugünkü American University of Beirut, <http://www.aub.edu.lb/main/about/Pages/history.aspx>, 5.1.2011 tarihinde incelenmiştir.

Doğu Vilayetleri

Büyük bir bölgenin tarihinden bir kesit olarak *Iskalanmış Barış*, sözü edilen ve başka yeni aktörlerin 1839'dan itibaren Osmanlı Doğu Vilayetleri'ne yayılmasını anlatır. Tanzimat'ın başlangıcında Doğu Vilayetleri'nde hem bu yayılma hem de yüzlerce yıllık Kürt özerkliklerinin parçalanması söz konusuydu. Modern küreselleşmenin ulus-aşırı aktörleri ilk defa olay yerindeydi. Osmanlı reform devleti eski düzeni parçalıyor, ancak egemenliğini bölgenin tümünü kapsayacak şekilde yerleştiremediği gibi, yerine kendi hukuk sistemini de koyamıyordu. Yine de nispeten liberal yeni hareket alanları oluşturmayı başarmıştı. Bunun ikili sonuçlarından biri bir yandan yeni misyon –ve yeni millet– kurumlarının gelişimi; öte yandan Kürtlerin hayal kırıklığına uğraması, dinler arası ilişkilerin sıkıntıya düşmesi ve nihayetinde “Ermeni sorunu” idi.

Somut olarak Ermeni sorunu 1856 Islahat Fermanı'ndan ve daha da önemlisi 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra Ermenilerle Kürtler arasında bir toprak sorunu olarak ortaya çıktı. Islahat Fermanı ve Arazi Kanunnamesi, devletin bölgedeki zayıf hukuk sistemi nedeniyle adil olarak uygulanamadı ve gerçekleştirilemedi. Her ne kadar birey hakları Islahat Fermanı'nda kısmen formüle edilmişse de, bu hukuksal bir gerçeklikten ziyade –artık kimsenin bilmediğini öne süremeyeceği– sembolik bir ölçüt cetveli anlamındaydı. Yerel egemenler herhangi bir zarar görmeden zayıfların mülküne, hatta bazen Ermeni köylerinin bütününe el koyuyorlardı. Ermenilerin hakları, mülkleri ve sıklıkla da hayatları tehdit altındaydı. Ancak giderek daha iyi örgütlenen, kendilerine ait yeni okullar ve hastanelerle donanan Ermeni toplumu, duruma boyun eğerek rıza göstermeye hiç niyetli değildi. Sistematik olarak araştırmalar yapıyor, olumsuz durumları açıklıyor,⁵⁰ merkezî hükümete ulaşıyor ve nihayetinde uluslararası diplomasiye başvuruyordu. Bu –19. yüzyılda asi olarak algılanan Balkan Hıristiyanlarının ve Rumların aksine millet-i sadıka olarak anılan– Ermeni toplumunun temsilcilerinin sorunlarını dile getirebilmek için hem kendi Osmanlı içi hem de yeni ulus-aşırı ve uluslararası kanalları kullandıkları anlamına geliyordu. Osmanlı devleti, yeni küresel dinamikleri ve Hıristiyan dayanışmasını ulus-aşırı siyasi ilişkiler olarak kendi lehine kullanan tebaasına büyük bir güvensizlik besliyordu. Çünkü bu durum kontrol edilemediği gibi, tecrübe ufkunun da ötesinde bulunuyordu.

50 Krş. o dönemde yazılmış raporlar ve yorumları Arsen Yarman: *Palu-Harput, 1878: Çarsancak Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hızan ve Civar bölgeler*, 2 Bde., İstanbul: Derlem, 2010; Poghos Natanean, *Sivas 1877: Sivas marhasalığı ve Sivas vilâyetine bağlı birkaç önemli şehir hakkında rapor* (Sivas, Tokat, Amasya, Merzifon), İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008.

Bunun yanı sıra Ermeni gençliğinin bir kısmı 1878'den sonra, Raffi'nin *Çılgın* (1881)⁵¹ romanında öz ve etkili bir şekilde ortaya konulduğu üzere militan bir milliyetçiliğin etkisi altına girmişti. Gençliğin bu kesimi eylemci seçkinler olarak geleceklelerini kendi ellerine almak istiyor ve genellikle sosyalizme yakın duran yer altı partilerinde örgütleniyorlardı. Bu şekilde hem resmî makamları hem de Ermeni ileri gelenlerini devrimci bir sosyalizmin – Marx'ın Komünist Manifesto'da tehditkâr bir tonla andığı– “hayalet” ile korkutuyorlardı. Bu gençlik isyanı, devrimci bildiriler ve nihayetinde muhtemel Ermeni karşıtı katliamların yabancıların müdahalesinin önünü açacağı yönündeki propaganda, tehlikeli, hatta sorumsuz idi. Çünkü devlet erki kolaylıkla hırçınlaşılabiliyordu, kendine güvensizdi, bu türden protestolara karşı ne yapması gerektiğini bilmiyordu, kan akıtmaya hazır idi. ABCFM temsilcileri ise devrimci gençlerle yaptıkları tartışmalarda, yaşanan tüm olumsuz durumlara rağmen tek gerçekçi perspektifin bir reform devleti için çalışmak ve Berlin Anlaşması'nın 61. Maddesi'nin uygulanmasını barışçıl yöntemlerle talep etmek olduğunu tekrar tekrar vurguluyorlardı. Ancak mağdurların meşru müdafaa haklarına da bir diyecekleri yoktu. Bu genç Ermeni devrimcileri ile, birkaç yıl sonra Doğu Avrupa'da ortaya çıkacak olan Siyonist işçi örgütlerinin üyelerinin Filistin'e göç etmelerinden (Aliya) önce ve sonra uyguladıkları “adaleli Yahudi” çizgisi arasında pek çok ortak noktaları vardı. Ancak devrimci Ermeni gençliği Siyonizm gibi kuşakları aşan bir harekete bağlı değildi, ya da böyle bir hareket tarafından ehlileştirilmemişti. Üstelik “vat edilen bir ülkeye” göç etmek yerine sorunları mahallinde devrimci bir çözüme kavuşturmayı amaçlıyorlar, bu bakımdan Yahudi sosyalistleri *Bundçulara* benziyorlardı.

Berlin Konferansı, reform taleplerini içeren 61. Maddesi ile Doğu Vilayetleri'nde yaşayan Ermenilerin korunmasını görevini Avrupa diplomasisine yüklemişti. Osmanlı hükümeti de Avrupa baskısı altında 1895 ve 1914 yıllarında kapsamlı birer reform planının altına imza atmıştı. Ancak her defasında kitlesel şiddet ile bu reform planlarının uygulanmasının önüne geçilmişti. Zorla gerçekleştirilen mülkiyet transferi 1890'lı yıllardaki katliamlarla tepe noktasına, 1915 yılında Ermenilerin imhası ve Ermeni Milleti örgütlenmesinin ortadan kaldırılmasıyla dip noktasına ulaşmıştı. Osmanlı reform düşüncesinin ve hukuk devletinin olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'yla etkileşiminde Avrupa diplomasisinin uğradığı başarısızlık hiçbir yerde bu yok edici süreçte olduğu kadar somut değildir. Bu sürecin kendisiyle cumhuriyette bıraktığı derin izler ve etkiler, daha önce de tespit ettiğimiz üzere, merkezi bir sorun olagelmıştır.

51 Raffi (Hakob Melik-Hakobian), *The fool: events from the last Russo-Turkish war (1877-78)*, translated by Donald Abcarian, Princeton, N.J.: Gomidas Institute, 2000.

İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'ne bakarak, bu gelişmeleri Kürt sorununa ve "Doğu Alevileri"⁵² sorunu olarak adlandırılabilir meseleye bağlar. Kürt sorununun öncelikli olarak 1850'li yılların sonunda bir toprak sorunu olarak ortaya çıkan Ermeni sorununun oluşumuna bağlanması Ermeni, misyoner ve diplomat kaynaklarında sıkça görülebilmektedir. Genç Osmanlılar daha 1860'lı yılların sonlarında *İnkılâb* isimli dergilerinde "Diğerlerinin hepsinden ziyâde Müslümânlara yâr," diye andıkları Ermenilere sesleniyor, onları Kürt aşiretlerine ve rüşvetçi vilayet yöneticilerine karşı silahlı direnişe davet ediyorlardı.⁵³ Genç Osmanlıların *İnkılâb* dergisinin satırlarında hâlâ birbirine ait tek bir "[Osmanlı] şarkıyyûn familyası" düşüncesi hüküm sürüyordu. Bu düşünce ve sahip olduğu empati, Ermeni sorununun uluslararası diplomaside ilk kez dile getirildiği 1878 Berlin Konferansı'na yabancıydı. Konferans Ermenilerin Kürt komşularına sadece bir güvenlik sorunu olarak yaklaşıyordu, yapısal olarak entegre edilebilir bir güç olarak değil. Bundan ötürü Abdülhamit karşı hamle olarak Kürt aşiretlerini imtiyazlı düzensiz alaylar olarak kendisine başarıyla bağlayabilmişti. Tanzimat'ın hukuk devleti amacının aleyhine olmak üzere Doğu Vilayetleri o andan itibaren bölgesel bir güç oyununun etkisi altına girmişti. Böylece şeytani bir dönme hareketine geçti. Tek yanlı güç odağı bütünleştirici çabalara engel oluyor ve bu tür çabaların eksikliği durumu istikrarsızlaştırıyordu. *İskalanmış Barış*'ın yaklaşımına göre 19. yüzyılda dile getirilen "Doğu Vilayetleri sorunu" içeriden, Osmanlı kaynaklarından çıkan ve anlaşılacağı üzere dışarıdan gelen tepkilerle kombine edilecek çözümler gerektiriyordu. Fakat reform güçleriyle beraber Avrupa devletlerinin, Geç-Osmanlı Lübnan'ındaki oldukça başarılı örneğe benzer, "uzun bir barışı" gerçekleştirmeleri mümkün değildi.

Dersim'le ilgili 1937/38 katliamına kadar uzanan yeni araştırmalar ve yeni açılan kaynaklar, her ikisi de siyasi katılımdan büyük ölçüde dışlanmış yerel Hıristiyanlarla Doğu Alevilerinin oluşturduğu kısmî bir kader, hatta inanç ve ziyaret ortaklığı tablosunu daha da ayrıntılandırmış ve derinleştirmiştir.⁵⁴ Böylelikle bu gruplarla Abdülhamit arasına, 1914'ten sonra da Jön Türklerle

52 Bu kavramı *İskalanmış Barış*'ta sadece bir kez kullandım (Böl. 1.5) ve ancak sonraları daha ayrıntılı açıkladım. Bu kavram devlete nispeten uzak duran, Bektaşilik tarafından örgütlenmemiş olan, Doğu Anadolu'nun ve Orta Anadolu'nun bazı bölgelerinde yaşayan Türkçe, Kırmanc, Zazaca ve hatta Ermenice konuşan Alevileri tanımlar. Bunların birçoğu en başından itibaren cumhuriyetle iyi olmayan, hatta kopuk ilişkilere sahipti. Krş. "Die Aleviten im Wandel der Neuzeit. Eine sozialgeschichtliche Skizze im Zeichen der *longue durée*": Martin Tamcke (Yay.), *Orient am Scheideweg*, Hamburg: Dr. Kovac, 2003 içinde, s. 35-61.

53 Aktaran Kieser, *Türklüğe İhtida*, s. 46-47.

54 Krş. İlhami Algör, *Ma sekerdo kardaş? "Dersim 38" tanıklıkları*, İstanbul: Doğan, 2010; Şükür Aslan (Yay.), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, İstanbul: İletişim, 2010; Hüseyin Aygün, *Dersim 1938 ve Zorunlu İskân, Telgraflar, Dilekçeler, Mektuplar*, Ankara: Dipnot, 2009; Gökçen B. Dinç, "Dersim'in Ermenileri", *Yeni Aktüel* sayı 226, Eylül 2010.

cumhuriyetçi varisleri arasına gözle görülür bir mesafe girdi. *Iskalanmış Barış*, bir defa daha Osmanlı reformlarını arka plana koyarak, “Doğu Vilayetleri sorunu” bağlamında “Doğu Alevileri sorunu”nu da ele alır. Yüzyıllar boyunca marjinalleştirilmiş, Sünni olmayan, kabul edilmiş hiçbir Millet’e dahil olmayan Alevi grupların geleceklerinin yeni(den) şekillendirilmesiyle ilgili bir mesele olarak formüle eder bunu. Aleviler ilk olarak 19. yüzyılın ortasından sonra misyonerler gibi küresel aktörler tarafından keşfedilip tanımlandılar⁵⁵ ve ancak 19. yüzyılın sonlarında “Alevi” kavramı altında bir araya getirildiler. Ermeni ve Kürt sorunlarının aksine Doğu Alevileri sorunu 19. ve 20. yüzyıllarda uluslararası diplomasiye ancak kıyasından girebildi. Hem bundan hem de hiç denecek kadar az yazılı eser bırakmış olmalarından ötürü, haklarında pek az kaynak bulunmaktadır. Yeni araştırmalar artık Ermeni-Alevi yaşam dünyalarına ve örneğin müzik kültürüne olan bağlantılarına daha fazla ışık tutuyor.⁵⁶

Dini bir şair olan Melulî Baba mahlaslı Hüseyin Karaca Erbil’in (1892-1989) bir yüzyılı kapsayan yaşam öyküsü de oldukça açıklayıcı izlenimler sunar.⁵⁷ Bir Kürt ağası olan babası, eğitimi için onu bir Ermeni dostunun Maraş’ın Yarpuz (Afşin) ilçesindeki ailesinin yanına verir. Meluli burada Ermeni okuluna devam eder, ki bu münferit bir vaka değildir. Yaklaşık bin Ermeni sakine ve “modern” geleneklere sahip olan Yarpuz’daki ikameti onu derinden etkiler; Kötüre’ye döndüğünde nişanlısıyla köyde el ele dolaşır, içinde büyüdüğü Alevi dünyasından ve çok eşli babasından özgürleşerek ayrılır. Kendi seçimi olan Bektaşî şairi kimliğinde, bölgede onlarca yıl boyunca etkili olacak olan kendi ilahiyatını kurar. Bu ilahiyat onun sol devrimci torunu Hamdullah Erbil’e, vakitsiz ölümünden evvel, kendi kuşağının ideolojik seferberliği içinde neredeyse tamamen silinen bir dinî mirasın yolunu açacaktır.

Kazanılan barış

Tarihin barışçıl olmayan akışıyla, başarısızlığa uğrayan girişimlerle ve kırılmış yaşam öykülerle ilgilenmeye değer mi? 1990’lı yıllarda kaleme aldı-

55 Krş. Ayfer Karakaya-Stump, “The Emergence of the Kızıldaş in the Western Thought: Missionary Accounts and their Aftermath”: David Shankland (Yay.), *Anthropology, Archaeology and Heritage in the Balkans and Anatolia or the life and times of F. W. Hasluck (1878-1920)*, İstanbul: Isis, 2004 içinde, Cilt 1, s. 329-359.

56 Mehmet Bayrak, *Alevi-Bektaşî edebiyatında Ermeni aşıklar*, Ankara: Özge, 2005.

57 Krş. Hamdullah Erbil ve Latife Özpolat (Yay.), *Melulî Divanı ve Aleviliğin, Tasavvufun, Bektaşîliğin Tarihçesi*, Ankara: Başak, 1994; H. Kieser, “Alevilik als Lied und Liebesgespräch. Der Dorfweise Melulî Baba (1892-1989)”: Robert Langer (Yay.), *Migration und Ritualtransfer*, Frankfurt: Peter Lang, 2005 içinde, s. 147-161.

ğum kitap *Iskalanmış Barış*, tarihin sadece –her biri geçici olan– sonuçlarıyla değil, isterse başarısızlığa uğramış olsun, tüm imkânlarıyla birlikte yazılması gerektiği anlayışını ortaya koyuyordu. Kullanılmamış imkânlar, tarihsel bağlamlarına layıkıyla oturtularak, bir gelecek potansiyeli olarak düşünülüyordu. Tarihsel olarak “ıskalanmış bir barışın” ardında henüz kazanılacak bir barış imkânı bulunduğu fikri buna bağlanıyordu ve hâlâ da bağlanmaktadır. Geçmişte yaşanan kopmalara, gölgelere ve başarısızlıklara rağmen kazanılacak olan bu barış, bir zamanların üzeri örtülmüş kaynaklarını yeni oluşan bağlamlarda verimli kılacaktır. Ancak yaşanmış olanlar kaçınılmaz, zorunlu ve nihayetinde tekrarlanabilir olarak değil de, geçici, yetersiz ve kısmen kabul edilemez olarak tanınır, adlandırılır ve düşünülürse gerçekleşebilir bu. Tarih yazımı her zaman bir söz edimi, yani şimdiki zamana yapılan sözlü bir müdahaledir. Bir tarihçi olarak bu *edim* üzerine bizzat düşünmüyor ve onu siz belirlemiyorsanız, bu işi sizin yerine bir başkası, örneğin bir doktora hocası veya bir egemen paradigma çoktan yapmış olacaktır.

Barış ve huzurun nasıl kazanılacağı sorusu eskidir. Bu soruyu uyanık bir tarihsel bilinçle soran bir kimse, olumlu sürprizlere de açık olacaktır. Kim ıskalanmış veya ulaşılamamış bir barıştan söz ediyorsa, aslında üzeri kapalı olarak barışın nasıl kazanılacağını soruyordur. Açıkça söylemek gerekirse, bu kitabın yazımı, Türkiye’de tarihin yakın zamanda farklı şekilde ele alınmaya başlanacağına dair kesin bir beklentiyle birlikte ilerledi – bu, aradan geçen zaman zarfında kısmen gerçekleşmiş olan bir umuttur.

Türkiye’deki okur nihayetinde belki de bir İsviçrelinin Türkiye tarihiyle neden ilgilendiğini merak edecektir. Onu bunu yapmaya iten, hatta ona bu hakkı veren nedir? İlk olarak bilimsel merakı ve 30 yıl önce pek çok açıdan henüz araştırılmamış olan tarihin baştan çıkartıcı konularını saymak gerekir. Fakat asıl önemli olanı, yani insanî karşılaşmaları anmadık henüz: Çünkü 1960’lı yıllardan bu yana yaşam dünyalarını ve sorunlarını Anadolu’dan Avrupa’ya ve İsviçre’ye getirmiş olan⁵⁸ Türkiyeli göçmenler ve mülteciler, yazarı bu ilgi alanına yaklaştırmıştır. Bir tarih öğrencisi olarak Basel’in bir işçi mahallesinde oturduğum günlerde, “Türkiye” 1980 askeri darbesinden kaçan genç mülteciler eliyle kapımı çalmıştı. Ortaya çağdaş tarihe ait önemli sorular çıkmıştı. Ancak İstanbul ve Ankara da dahil olmak üzere harıl harıl kitap satın almaya başlamama rağmen, bir türlü dolmayan büyük boşluklar vardı. Bu boşluklar konuya bizzat el atmam için çıkartılmış davetiyelerdiler.

Iskalanmış Barış’ın yazılabilmesine pek çok insan katkıda bulundu. Onlara

58 Krs. buna dair yeni olarak: Mustafa İdeli, Virginia Suter-Reich ve Hans-Lukas Kieser (Yay.), *Neue Menschenlandschaften. Migration Türkei-Schweiz 1961-2011*, Zürich: Chronos, 2011.

ve başka pek çoğuna,⁵⁹ düzeltmeler için beni uyaranlar da dahil olmak üzere,⁶⁰ bu noktada (yeniden) teşekkür etmek isterim.

Yazarın, *Iskalanmış Barış* kitabının dördüncü baskısı için yazdığı girişi çeviren: ATILLA DİRİM

---

59 Krş. 2000 yılına ait Almanca önsöz ve 2005 yılına ait Türkçe önsöz. Teşekkür edilmesi gereken isimlerin henüz kesinlikle tamamlanmamış olan listesi, birkaç isimle daha zenginleştirildi: Çevirmen Atilla Dirim, İletişim Yayınları'ndan Tanel Bora ve Bahar Siber, meslektaşım Christoph Neumann, gazeteci Ayşe Günaysu, ayrıca "Alevi Yaşam Dünyaları: Değişim, Göç, Diaspora (20. Yy.)" araştırma projesi için köyleri hakkında beni bilgilerle besleyen Mehmed ve Mustafa Atıcı, Cemal Ceylan, rahmetli Kemal Çivi, İbrahim Demir, Ali Naki Enhas, Mustafa İdeli, Elise Mascicard, Anna T. Neubauer, Naci Öztürk, Yılmaz Polat, Ahmet Tosun, Adıyamanlı Zeynel, Bira Zorlaş.

60 Gazeteci Hasan Cemal'e gönderdiği bir okur mektubunda Doç. Dr. Murat Somer Kürt özerklik planının 1922'de TBMM'de görüşülmüş olmasına rağmen, nihaî bir karara varılmadan sürüncemeye bırakıldığına dikkat çekti (Milliyet, 20 Şubat 2008); Kudret Emiroğlu da "Barış tutturayım", s. 297 başlıklı makalesinde, *Iskalanmış Barış*'in ekinde tercümesi yayınlanmış olan Sebilürreşad makalesinin yazarının Harp Nazırın Enver Paşa değil, Nazım Hikmet'in dedesi General Hasan Enver Paşa olduğuna dikkat çekti. Bu 4. baskıda gereken düzeltme yapılmıştır.